

VÜQAR ƏHMƏD

Şeyx Məhəmməd Xiyabani

«Müəllim» nəşriyyatı

B a k ı – 2010

Elmi redaktor: Teymur ƏHMƏDOV

filologiya elmləri doktoru, professor

Ön söz müəllifi və rəyçi: Elman QULİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçi: Əkrəm RƏHİMLİ (Bije)

Azərbaycan MEA Z.Bünyadov adına

Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Vüqar Mikayıl oğlu Əhməd. Ş.M.Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti. Monoqrafiya. Bakı, «Müəllim» nəşriyyatı, 2010.

M Ü N D Ə R İ C A T

Xiyabanişünaslığa yeni bir töhfə. E.Quliyev.....	4
Həyatı və mühiti	8
Ədəbi fəaliyyəti	49
Xiyabani və din	59
Nəticə	94
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	96
Ş.M.Xiyabani. Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri	100

ANNOTASIYA

İstedadlı alim, tanınmış şair, filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhmədin “Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti” adlı monoqrafiyasında ictimai xadim, siyasətçi, alim, publisist Ş.M.Xiyabani haqqında adından da görüldüyü kimi ilk fundamental tədqiqat əsəridir. Onun həyatı, siyasi fəaliyyəti haqqında müəyyən araşdırmalar aparılsa da Xiyabaninin ictimai, siyasi fəaliyyəti, fəlsəfi görüşləri, publisistikası, ümumiyyətlə layiqincə öyrənilməmiş, ətraflı tədqiq və təhlil edilməmişdir.

Tədqiqatda Q.Məmmədli, Ş.Tağıyeva, eləcə də rus alimləri A.Vinoqradov, Q.İlyinskiyin Xiyabani haqqında fikirlərinə münasibət bildirilmiş, onların bu sahədə tədqiqləri dəyərləndirilmişdir. O cümlədən ilk dəfə olaraq fars dilində yazılmış İran alimlərindən Əli Azərinin, Əhməd Kəsrəvinin Xiyabani haqqında, onun dərin zəkası, böyük nüfuzu, nurlu siması, savadı, böyük şəxsiyyəti barədə kəlamlar müəllif tərəfindən dilimizə tərcümə edilərək münasibət bildirilməklə onlara istinad edilmişdir.

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti, redaktorluğu, publisistikası, publisistikasının mövzu dairəsi və bədii xüsusiyyətləri, nitqləri, dinə münasibəti və.s. təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Araşdırmada həyatı, mühiti, uşaqlıq və gənclik illəri, ictimai fəaliyyəti də işıqlandırılmış və onun ədəbiyyatımızda bədii obrazı barədə də söhbət açılmışdır.

Tədqiqatçı bu qənaətə gəlir ki, ədəbi fikir tariximizin layiqli simalarından olan Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyətinin öyrənilməsi, onun çoxsahəli fəaliyyətini, beləliklə ədəbi-ictimai fikir tarixində böyük xidmətlərini hərtərəfli aşkara çıxarır. Monoqrafiyadan tarixçi və filoloq alimlər, dissertant, magistr və tələbələr faydalana bilərlər.

Ümumiyyətlə, əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

XIYABANIŞÜNASLIĞA YENİ BİR TÖHFƏ

Kəndimizi (Lerik rayonu Zuvand mahalının Kələxan kəndi) üzük qaşı kimi əhatə edən dağlar mənim üçün adi deyildir. Mən bu dağların təxminən bir qədər hündürlüklərində torpağın bağrına sancılmış sərhəd dirəkləri yaxınlığından «nəhəng yumurtaya bənzəyən Savalana», kəndimizin bir addımlığında yerləşən Ərdəbil şəhərinə, ayrı düşmüş elimizin insanlarına «sayıq sovet sərhədçiləri»nin nəzarətindən ehtiyat edə-edə tamaşa etmiş və özümdən asılı olmayan qərribə hisslər keçirmişəm. (Görkəmli Azərbaycan yazıçısı M.İbrahimovun xatirəsinə həsr etdiyim «Xalqın böyük oğlu» adlı məqaləmdə bu barədə ətraflı bəhs açmışam.) Təxminən 5-6-cı sinif şagirdinin keçirdiyi həmin qərribə hisslər sonralar «böyüyə-böyüyə» tamamilə başqa yön aldı və mənim içimdə parçalanmış Azərbaycan dərdi şəklində bir kədərə çevrildi. Açığını desəm, məndə Azərbaycanın «şimal» və «cənub» tarixi ədalətsizlik bölümünə baş qaldıran etiraz və barışmazlıq hissinin mayasında uşaqlıq dövrümün müşahidələri dayanır. Və görünür, uşaqlıq müşahidələri ruhumda elə təsirlər oyatmışdır ki, bu müşahidələr özümdən asılı olmayaraq gələcəkdə cənub mövzusu ilə bağlı tədqiqat aparmaq ehtiyacının təməlində dayanmışdır. M.Şəhriyar, M.İbrahimov, Əli Tudə, S.Tahir yaradıcılıqlarına müraciətimin əsasında da, görünür, bu təsir istisna deyil (Sonuncu 3 sənətkarın Cənubla müəyyən bağlılığını nəzərdə tuturam). Ona görə də mənim Cənubi Azərbaycanın hər hansı bir ictimai-siyasi və ədəbi hadisəsi ilə bağlı materiallara müraciət və marağım təbiidir. İstedadlı şair və alim dostum Vüqar Əhməd mənə Güney Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparmış görkəmli ictimai-siyasi xadim Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin dövrü, həyatı, mühiti, yaradıcılığı və s. özündə əks etdirən «Şeyx Məhəmməd Xiyabani» adlı tədqiqat əsərinin əlyazmasını oxuyub rəy yazmaq üçün təqdim edəndə heç bir tərəddüd etmədən buna razılıq verdim. Bir tərəfdən müəllifin şəxsiyyətinə olan hörmətim, digər tərəfdən problemin doğrılığı məni qərarımda ısrarlı etdi.

Müəllifin problemə bir ədəbiyyatşünas alim kimi yanaşması hər şeydən əvvəl mövzuya yaxından bələdçiliyi və elmi-nəzəri düşüncəsinin yüksəkliyi ilə sıx bağlıdır. Vüqar Əhmədin Seyid Cəfər Pişəvəri irsinin öyrənilməsində göstərdiyi xidmətlər elmi ictimaiyyətə yaxından bəllidir. «Şeyx Məhəmməd Xiyabani» monoqrafiyasında Cənubi Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər və bu proseslərin önündə gedən Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı, onun publisistikasının mövzu dairəsi konkret faktlar əsasında tədqiq edilmiş, bu günkü oxucunu razı sala biləcək səviyyədə diqqətə çatdırılmışdır. Əsərlə tanışlıq bir daha onu təsdiqləyir ki, Vüqar Əhməd həm Xiyabaninin həyat və fəaliyyətinə, həm də onun haqqında yazılmış tədqiqlərə yaxından bələddir. Müəllifin Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə bağlı Q.Məmmədlinin, A.A.Vinaqradovun, Q.Q.İlyinskiyin, Q.Kəndlinin, Ş.Tağıyevanın və başqalarının yazdıqları əsərlərdən bəhs açması, bu fikirlərin Xiyabanışünaslıq tarixindəki yeri və s. məsələlərə toxunması onun bu problemin dərinliyinə enib fikir söyləmək bacarığını təsdiqləyir. Eyni zamanda Vüqar Əhmədin Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatı detallarını bütün təfərrüatları ilə təqdim etməsi və ictimai-siyasi proseslərin Xiyabani dünyagörüşünə təsiri, onun bir inqilabçı kimi yetişməsində rolu məsələlərinə münasibəti bu bacarığın məntiqi davamına çevrilir.

Vüqar Əhmədin əsərdə Səttarxan hərəkatından geniş kontekstdə bəhs açması kitaba əlavə bir hissə kimi daxil olmur, əksinə Xiyabani hərəkatının tarixi qaynağı və bu hərəkatı doğuran ictimai-siyasi rejimə qarşı davamlı mübarizənin tarixi qanunauyğunluq hissəsi kimi qiymətini alır. Əsərdə müəllif Xiyabani hərəkatının siyasi qaynaqları ilə yanaşı, onun ədəbi fikir qaynaqlarından da bəhs açır. Müəllif əsərdə Xiyabaninin Mirzə Fətəli Axundzadə bədii irsindən bəhrələnməsi, ədəbi fəaliyyətində bunlardan istifadə etməsi və s. məsələlərə yer ayırır. Bu mənada Xiyabaninin ədəbi-bədii düşüncəsində humanizm, xəlqilik, maarifçilik, həyata tənqidi münasibət, yenilikçilik və s. kimi ideyalara yer verməsi onun fikirlərinin məhz Mirzə Fətəli Axundzadə görüşləri ilə əlaqələnməsinə xidmət edir.

Prof. Vüqar Əhməd «Şeyx Məhəmməd Xiyabani» əsərində Xiyabanini təkcə inqilabçı kimi təqdim etmir, onun publisistikasından bəhs açaraq ədəbi düşüncə

tərzinin və publisistikasında mövzu-ideya genişliyi məsələlərinə də önəm verir. Xiyabaninin publisistikasında birinci növbədə onun apardığı mübarizənin – vətənin istiqlalına qovuşmaq arzularının təhlili ön plana çəkilir. Və haqlı olaraq göstərilir ki, millətin gələcək taleyi barədə Xiyabani düşüncələrinin kökündə Azərbaycan sevgisi və Azərbaycan yanğısı dayanır. Tədqiqatçı fikirlərinin təsdiqi üçün kifayət qədər misallar gətirir və nümunələrdən yerli- yerində istifadə edir: «...Ey qeyrətli Azərbaycan! ...Ey azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanı! ...ey təriflərə ehtiyacı olmayan Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənə veridiyin şəhidlərin qanı bahasıdır. Bunlar sənə həqiqətən ölməmiş cavanlarının, cavanmərd qocalarının, təsəlli tapmamış qadınlarının və qızlarının səsidir ki, təqdir və təqdisləri İran səmalarında tərənnüm edir. Bu eşitdiyin onların səsidir. Dinlə və ayıl! Ey Azərbaycan! Ey demokratik Azərbaycan, başını qaldır!».

Müəllif bu cür misalları gətirməklə Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətinin əsas istiqamətini nəzərə çatdırır və bu fikirlərin Azərbaycan inqilabi-demokratik düşüncə tərzinin formalaşmasındakı rolunun dərəcəsini müəyyənləşdirir. Prof. Vüqar Əhməd əsərdə Xiyabanini geniş spektrdə tədqim etməyə çalışır. Hətta Xiyabani ilə bağlı müəyyən mübahisəli məqamları diqqətə çatdırmaqdan belə çəkinmir. Xiyabaniyə konkret tarixi zaman və tarixi məkan kontekstində yanaşılma əsərin uğurlarından biridir. Ona görə də Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatının düzgün olaraq Azərbaycan xalqının milli suverenlik uğrunda mübarizə tarixinin tərkib hissəsi, İran azadlıq hərəkatının deyil, məhz Azərbaycan istiqlal hərəkatının böyük hadisəsi kimi vurğulanması mübahisəsiz görünür.

Qeyd etmək istərdik ki, Xiyabaninin dövrü mətbuatla əlaqə məsələlərindən bəhs edən hissədə müəllifin çoxsaylı faktlara istinad etməsi tədqiqat işinin sanbalını artırmaq baxımından xarakterikdir. Müəllif istər İranda, istərsə də Quzey Azərbaycanda çap olunan mətbu orqanlarla Xiyabaninin əlaqələrindən bəhs açır, həllinə çalışdığı problemə uyğun təhlilə önəm verir. Belə ki, monoqrafiyada Xiyabaninin İranda dərc olunan «Azərbaycan», «Əncümən», «Maarif», «Təməddün», «Sübhi-sadiq», «Təcəddüd» və Quzey Azərbaycanda nəşr edilən «Molla Nəsrəddin», «Füyuzat», «Babayi-əmir», «Tərəqqi» və s. qəzet və jurnalları

mütaliə etməsi, onların bəziləri ilə əməkdaşlığı ilə əlaqədar məsələlərdən də söhbət açılır. Bu halda müəllif bir tərəfdən Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin İran və Qafqaz xalqlarının həyatına olan marağını, digər tərəfdən isə regionda xalqlara zidd idarəçilik sisteminə qarşı onun mətbuatda yer alan fikirlərinin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Təbii ki, kiçik bir yazıda tədqiqat əsərinin məziyyətlərindən geniş bəhs açmaq mümkün deyil. Mən prof. Vüqar Əhmədin görkəmli azadlıq mücahidi Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatı, dövrü, mühiti, ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı yazılmış tədqiqatını yüksək qiymətləndirir və bu əsəri Azərbaycanda Xiyabanişünaslığın layiqli töhfəsi hesab edirəm.

Elman Quliyev
*ADPU-nun «Türk araşdırmaları»
elmi-tədqiqat mərkəzinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor*

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANİ (1879-1922)

Həyatı və mühiti

Güney Azərbaycanının azadlığı uğrunda imperializmə və despotizmə qarşı mübarizədə Şeyx Məhəmməd Xiyabani xalqımızın yetirdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Xiyabani inqilabi fəaliyyəti 1905-1911-ci illər Səttərxan hərəkatı zamanı başlamışdır.

Azərbaycanın görkəmli alim, siyasətçi və mütəfəkkir oğlu Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1879-cu ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində anadan olmuşdur. O, Xamnədə məktəbi bitirdikdən sonra Mahaçqalada ticarətlə məşğul olan atası Hacı Əbdülhəmidin yanına gedir, bir müddətdən sonra Təbrizə qayıdır və burada ilahiyyatla məşğul olur, dini elmləri öyrənməyə başlayır. Gənc Məhəmməd Təbrizin tanınmış islamşünas alimi, ruhani Əngəcinin yanında oxuyur, onun ən sevimli tələbələrindən olur və müctəhidlik dərəcəsinə yüksəlir, həmçinin o, məşhur astroloq Mirzə Əbdüləlinin yanında astronomiya və riyaziyyata dair bilgiləri mənimsəyir. Get-gedə islam fəlsəfəsi, tarixi, o cümlədən ədəbiyyata dair mütaliəsini genişləndirən Xiyabani məşhur alim kimi yetişir, tanınır və böyük nüfuz sahibi olur.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani bəlağətli nitqi, natiqlik məharəti ilə təbrizlilərin hörmət və məhəbbətini qazanmış, məşhur ruhani və inqilabçı Siqqətülislamın məsləhəti ilə «Xiyaban» məhəlləsində, «Hacı Kərimxan» məscidində axund, cənubluların təbirincə desək, imamcümə və vaiz olmuşdur.

Xiyabani çıxışlarında insan haqlarından, azadlıqdan söhbət açaraq təbrizliləri məlumatlandırır, milli oyanışa səsləyir və dünyagörüşlərini zənginləşdirirdi. Onun aforizmləşən bir sözü var idi və həmişə çıxışlarında deyirmiş: «Haqqı verməzlər, haqqı almaq lazımdır». Qəlbən, ruhən, varlığı

ilə uca yaradana bağlı olan Şeyx minbərdən dini moizələrlə bərabər azadlıq və demokratiyanı yaymaq üçün bir təbliğat tribunası kimi istifadə edirdi.

1908-1909-cu illər Təbriz üsyanı zamanı Xiyabani bir tərəfdən əlinə silah alır, o biri tərəfdən Azərbaycan Vilayət Əncümənindəki çıxışları ilə fəaliyyət göstərir, çoxsaylı tədbirlərin təşəbbüskarı olur. 1909-1911-ci illərdə fəaliyyət göstərən II İran Məclisinə Azərbaycandan seçilən inqilabçılar və ziyalılar arasında yer alır. 1909-cu ildə Tehrandə yaradılmış Demokrat Partiyasının üzvü kimi bu partiyayı məclisdə də təmsil edirdi. 1911-ci ildə parlament buraxıldıqdan sonra Tehrandə keçirilən mitinqdə hökumət əleyhinə çıxış edir.

İran hökumətinin demokratik qüvvələrə qarşı əsaslı tədbirlər görməyə başladığı zamanlarda Xiyabani İranı tərk edir, müəyyən müddət Vladıqafqaz və Peterburqda mühacirətdə yaşayır.

Xiyabani Rusiyada olarkən, rus siyasi düşüncəsi ilə tanış olmuş, Quzey Azərbaycanında məskunlaşan güneylilərin vəziyyətini yaxından öyrənmiş, Bakıda rus sosial-demokratları ilə əlaqələr yaratmışdır.

1914-cü ildə Şeyx Məhəmməd doğma şəhəri Təbrizə qayıdır. Bu dövrdə Təbriz Səməd xanın («Sücaüddövlə» ləqəbli – V.Ə.) əlində idi. Səməd xan Tehranı sayı saymayaraq müstəqil bir üsuli-idarə qurmuşdu. Qacar şahlarından fərqli olaraq, Əhməd şahın Məsrutəyə münasibəti pis deyildi. Əhməd şah Güneydə seçkilərə zəmin yaratdı. Demokratlarla liberallar arasında rəqabət yarandı. Demokrat partiyasının qələbə qazanacağı labüd olduğu üçün Sücaüddövlə – Səməd xan Güney Azərbaycanında seçkilərin keçirilməsinə razılıq vermədi, rusların ona dəstək olacağına ümid edərək Təbrizdə seçkilərə mane oldu. III çağırış məclisdə Güneyin millət vəkili olmadı.

Xiyabaninin fəaliyyətinin əsas hissəsi 1917-ci ildən başlayır. Rusiyadakı inqilablar Güney Azərbaycanına da sirayət etdi, burada gizli təşkilatların sayı çoxaldı. Şeyx Məhəmməd Xiyabani Demokrat partiyasının Azərbaycan Vilayət Komitəsinə rəhbərlik edərkən İsmayıl Nübari,

Məhəmməd Əli Badamçı, İsmayıl Əmirxan, Əli Əskər Sərtibzadə, Əhməd Kəsrəvi və başqaları ilə əməkdaşlıq edir. 1917-ci il aprelin 9-da o, sonralar öz siyasi fəaliyyətinin məramnaməsinə çevrilən «Təcəddüd» (Yeniləşmə) qəzeti nəşr etdirir. «Təcəddüd»də o, jurnalist həmkarları, silahdaşları ilə birlikdə xalqda milli şüurun oyanması, maariflənməsi, dirçəlməsinə yönəlmiş, bu ideyalara, məqsədlərə xidmət edən xüsusi dəyərə malik yazılarla yaradıcılıq və fəaliyyət dairəsini genişləndirmişdir.

Demokrat Partiyasının Azərbaycan şurasının 1917-ci ilin avqustundakı iclasında sərbəst fəaliyyət göstərəcək Azərbaycan Demokrat Partiyasının (Firəsinin) yaradılması və onun Mərkəzi Komitəsinin Xiyabaninin başçılığı ilə toplanması qərara alındı. Partiyanın konfransında Mərkəzi Komitəyə, yerli və əyalət əncümənlərilə keçiriləcək seçkilərə hazırlaşmaq tapşırıldı. Partiyanın məqsədləri də dəqiq müəyyənləşmişdi:

- Konstitusiyada müəyyən edilmiş hüquqların və azadlıqların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmaq;
- Vilayət və qəza əncümənlərilə keçiriləcək seçkilərdə əhalinin demokratik təbəqələrindən olan nümayəndələrin seçilməsinə çalışmaq;
- İranın tərkibində Cənubi Azərbaycanın muxtariyyəti alması, ölkənin iqtisadi və mədəni həyatının demokratik əsasda yenidən qurulması uğrunda mübarizə aparmaq.

Xiyabani rəsmən iqtidarda deyildi, amma Azərbaycanda hər şeyi nəzarətində saxlayırdı. Bir ilə yaxın davam edən bu dövr ərzində Azərbaycan faktiki olaraq ADP tərəfindən idarə olunmuşdur.

Osmanlı ordusunun gəlişindən sonra vəziyyət dəyişir. Osmanlı ordusu Məcdüssəlmənəni Azərbaycana vali təyin edir. Güney Azərbaycanının Osmanlı ordusu tərəfindən tutulmasına etiraz edən Şeyx Məhəmməd və silahdaşları həbs olunurlar. Onlar müəyyən müddət Qarsda saxlanıldıqdan sonra fars əyalətlərindən birinə sürgün edildilər və Osmanlı ordusu tərəfindən ADP dağıdılır.

1918-ci ildə Osmanlı ordusu Güney Azərbaycanını tərk edir. Xiyabani vətənə dönərək ADR-i və «Təcəddüd» qəzetini bərpa edir. Bu dövrdə ADP-də fikir ayrılığı yaranır. Partiya Xiyabaninin və doktor Zeynalabdin xanın rəhbərlik etdiyi iki bölmə ayrılır. Bu bölmələr «Təcəddüdiyun» və «Tənqidiyun» adlanırdı. Xiyabaninin əleyhdarları onun partiyanı demokratik metodlarla idarə etmədiyini söyləyirdilər. Onlar Mirzə Tağı xan Rəfətin yenidən partiyaya qəbul olunmasına etiraz edirdilər. Mirzə Rəfət Osmanlı rodusu Azərbaycanda olduğu dövəmdə «Azərbaycan» qəzetini çıxarmışdı. «Tənqidçilər» (Tənqidiyun – V.Ə.) belə hesab edirdilər ki, o, osmanlılarla əməkdaşlıq etdiyinə görə partiya sıralarında ola bilməz. Xiyabani bu etirazları qəbul etmədi və Mirzə Rəfəti yenidən «Tərəddüd»ün baş redaktoru təyin edir. Xiyabani əleyhdarları partiyanın yalnız Azərbaycan partiyası olmasına qarşı da çıxırdılar. Əhməd Kəsrəvi də «Tənqidçilər» qrupuna daxil idi.¹

1919-cu ildə İngiltərə ilə Vüsuqüddövlə arasında 1907-ci il müqaviləsini əvəz edən bir müqavilə bağlandı. Bəyannamədə deyilirdi: «İran dövlət başçıları məşrutə qanunlarını ləğv etdilər, xalqın tələbatını qəbul etmirlər». Bəyannamədə xəbərdarlıq edilirdi ki, biz qiyam odunu bütün İranda yandıracağıq, ADP daha kəskin mövqe tutaraq Tehran hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə başlayır. Sonra Tehrandan Təbrizə göndərilmiş Bifinin yoldaşları geri qaytarılır. Təbriz hakiminin müavini Əminilmülk və maliyyə rəisi Tərcümanüldövlə Azərbaycandan gedib, Demokrat Partiyası tərəfindən nümayəndələr təyin edilirlər.

1920-ci ilin may ayında Təbrizdə ADP-nin rəhbərliyi ilə böyük mitinq təşkil edilir. Mitinqdə imperialistlərin və İran irtica qüvvələrinin əleyhinə mübarizəni daha da gücləndirməyə çağırışlar səslənir. Mitinqin iştirakçıları təklif edirlər: «Azərbaycan bütün İran tarixi boyu həmişə azadlıq uğrunda öncül olmuşdur. Bu münasibətə görə də «Azərbaycan» əyaləti yerinə

¹ Arif Kəskin. Güney Azərbaycanda milli hərəkətin tarixi təməlləri. «Bakı-Təbriz» dərgisi, 2006, №7, səh.30.

«Azadıstan» (azadlıq sevən, azad əyalət – V.Ə.) adlanması daha düzgündür». Bu təklif mitinq iştirakçıları tərəfindən qəbul edilir.

Mitinqdən sonra qiyamın əks-sədası, istiqlaliyyət dalğası bütün Cənub şəhərlərinə yayılır, hərəkatın milli coğrafiyası genişlənir: Zəncan, Marağa, Miyana, Əhər, Xoy və daha sonra Ərdəbil də azadlığa səs verir.

1920-ci ilin 22 iyununda ADP ümumi səsle Milli hökumətin strukturu haqqında qərar qəbul edir və Şeyx Məhəmməd Xiyabani Milli Hökumətin sədri seçilir. Həmin gün Xiyabani hökumət başçısı kimi Alaqaçıya köçür. Bu, Güney Azərbaycan tarixində yaranmış ilk demokratik milli hökumət idi. «Azərbaycan» toponimi, söz bütün lövhələrdə, dövlət sənədlərində «Azadıstan əyaləti» kəlməsi ilə əvəzləndi.

Xiyabani «Alaqaçı»da Milli Hökumət başçısı olduğu az müddətdə Təbrizdə bir çox islahatlar aparır. Eləcə də jandarm təşkilatını genişləndirərək öz rəhbərliyi ilə Milli Qvardiya yaradır. Tanınmış maarifpərvər Əbülqasim Fyuzatı maarif müdiri təyin edir. Məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində keçirilməsinə göstəriş verir. Bakıdan «İddihadiyyə-i-İraniyan» məktəbindən müəllimlər dəvət edir. Bütün idarə işləri, sənədləşmələr, mətbu nümunələr, mitinq və çıxışlar doğma dilimizdə aparılır.

Azadıstan dövlətinin ömrü çox uzun sürmədi. Müstəqillik elan ediləndən altı ay sonra 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində təzəliklə vali təyin edilmiş Hidayət Müxbirisəltənə Təbrizə tərəf hərəkət edir. Təbrizə girməzdən əvvəl o, mülkədarları öz tərəfinə çəkir. Hücumdan əvvəl Amerika və İngiltərə konsulluqlarını xəbərdar edir. Sonra müqavimətsiz Təbrizə soxulub kazak dəstələri ilə birləşir. Kazakların bir dəstəsi Xiyabaninin iqamətgahına hücum çəkir. Döyüşlər dörd gün davam edir. Sentyabrın 14-də Xiyabani öldürülür. Ş.M.Xiyabani öz xalqının və Vətəninin vürğunu idi. O, xalqının gözəl, müstəqil yaşaması, azadlığı uğrunda canını qurban verdi.

* * *

Qeyd etmək lazımdır ki, Xiyabaninin ictimai, siyasi fəaliyyəti, fəlsəfi görüşləri, publisistikası, ümumiyyətlə, yaradıcılığı layiqincə öyrənilməmiş, ətraflı tədqiq və təhlil edilməmişdir. Doğrudur, onun həyatı, siyasi fəaliyyəti haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə ilk əsər Qulam Məmmədlinin 1949-cu ildə çap olunmuş «Xiyabani» kitabıdır. Q.Məmmədlinin «Xiyabani» kitabında 1917-1920-ci illərdə İran Azərbaycanının milli azadlıq hərəkatından geniş söhbət açılır. Tədqiqatçı mövzu ilə bağlı zəngin materiallara istinad etmişdir. Əsər haqqında onu deyə bilərik ki, tədqiqatçının kitab boyu Xiyabani şəxsiyyətinə dərin məhəbbətini görürük. Q.Məmmədlidən əvvəl rus sovet mətbuatında Xiyabaninin siyasi fəaliyyətini əks etdirən A.A.Vinoqradovun «Fars Azərbaycanında inqilabi hərəkat», ¹ Q.Q.İlyinskiyin «Şeyx Məhəmməd Xiyabani»² adlı məqalələri mövcuddur. Lakin ilk dəfə Xiyabaninin keçdiyi mübarizə yolu, siyasi fəaliyyəti, nitqlərini əks etdirən tədqiqat müəllifliyi Q.Məmmədliyə nəsib olmuşdur. Bu əsər Xiyabaninin həyatı və şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyəti haqqında yazılmış ilk tədqiqat işi kimi dəyərlidir. Xiyabaninin tədqiqatçıları sıpasında filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndlinin adını çəkməmək günah olar. 1961-ci ildə «Azərbaycan» ruznaməsinin nəşriyyəsi kimi çap olunan Xiyabaninin «Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri» adlı kitabına mərhum alim Qafar Kəndli Herişçi Şeyx Məhəmmədin həyatı və ictimai fəaliyyətini əks etdirən «Ön söz» yazmışdır. Deyərdik ki, bu yazı Xiyabani haqqında qələmə alınan ən tutarlı, ən səviyyəli, əhatəli məqalələrdən biridir.

Xiyabaninin həyatı onun ictimai fəaliyyəti ilə daha çox əlaqəlidir. Həmin fəaliyyət isə Azərbaycan xalqının müstəqillik qazanmaq uğrunda mübarizə salnaməsi ilə sıx bağlıdır. Tarix elmləri doktoru Şövkət Tağıyeva 1956-cı ildə rus dilində çap olunan «1917-1920-ci illərdə İran

¹ Əhurp. «Noviy Vostok». №2, 1922.

² Əhurp. «Революционный Восток», №6 (28), 1934.

Azərbaycanında milli azadlıq hərəkatı» monoqrafiyasında Güney Azərbaycanında ingilis imperialistlərinə və İran irticaçılarına qarşı aparılan mübarizənin sosial-iqtisadi köklərini araşdırmış və milli azadlıq hərəkatı və onun məğlubiyyətinin səbəblərini göstərməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı sovet dövrünün ideoloji çərçivəsindən çıxma bilməsə də, əsər gərgin axtarışların bəhrəsidir. İdeoloji qüsurlarına baxmayaraq, Ş.Tağıyeva keçmiş SSRİ arxivlərindən materiallar toplayaraq, bu məxəzlərə istinadən fundamental bir monoqrafiya ərsəyə gətirmişdir. Burada Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyəti geniş şəkildə əks olunmuşdur. Professor Ş.Tağıyeva 1990-cı ildə «Təbriz üsyanı» adlı kitab nəşr etdirmişdir. Məlum olduğu kimi, bu əsərdə də Xiyabaninin inqilabi, ictimai-siyasi fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

Fars dilində yazılmış İran tarixçilərinin əsərlərində 1917-1920-ci illər hərəkatı, o cümlədən Xiyabaninin fəaliyyəti yer tutur, çox az və qısa məlumat verilir. Məsələn: Həbibulla Möhtəri «İranın oyanışı haqqında» əsərində İran Azərbaycanında 1917-1920-ci illərdə baş verən milli azadlıq hərəkatı barədə heç bir məlumat verilmir. Lakin farsdilli ədəbiyyatlarda obyektiv mövqe tutan müəlliflər də var. Xiyabaninin silahdaşı olmuş Badamçı «Xiyabaninin həyatı və yaradıcılığı», Əli Azərin Ş.M.Xiyabaninin «Təbriz üsyanı» kitablarını göstərə bilərik. Badamçı hərəkat zamanı maliyyə işlərinə baxsa da, o, bu hərəkatın istiqamətini, xarakterini və Xiyabaninin ictimai fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmiş, Əli Azəri isə faktların zənginliyi dolğun əks etdirilmişdir. Əli Azəri Xiyabanini bir şəxsiyyət kimi ideallaşdırır, onun inqilabi, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə orijinal fikirlər söyləyir.

Son illərdə fars dilində çap olunan iki kitabı qeyd etmək istəyirik. Birinci, 1998-ci ildə Təbrizdə nəşr olunmuş «Namavaran Azərbaycan» (Azərbaycanın məşhurları – V.Ə.) adlı ensiklopedik xarakterli məlumat kitabında Xiyabaninin bir səhifəlik tərcümeyi-halı verilmişdir.

İkincisi isə Xiyabaninin keçmiş silahdaşı, sonra ona naxələf çıxmış, əslən azərbaycanlı, lakin farslara xidmət etmiş məşhur alim, tarixçi Əhməd

Kəsrəvinin «Fiyali Şeyx Məhəmməd Xiyabani» kitabıdır. Tehran «Nəşri-Mərkəz» nəşriyyatında 1998-ci ildə çap olunan kitabın müqəddiməsi və nəşiri Məhəmmədəli Humayun Katuzyandır. Xatirələrlə tanış olduqda görürük ki, Ə.Kəsrəvi Xiyabani haqda, onun dərin zəkası, böyük nüfuzu, nurlu siması, savadı barədə ürəkaçan, xoh sözlər də söyləyir, onun inqilabi fəaliyyətinə düzgün qiymət verir. Bəlkə də bu əsərdə Ə.Kəsrəvi bağışlanmaz günahlarını, tarixi suçlarını yumaq istəyirmiş. Ə.Kəsrəvi yazır: «Xiyabaninin iti yaddaşı, bacarığı var idi. Buna görə də gündən-günə onun nüfuzu artır və çoxlarını öz təsiri altına alırdı. Onlar da onu özlərinə rəhbər seçir və onun sözündən və göstərişlərindən boyun qaçırmazdılar» (tərcümə – V.Ə.).

Haqqında bəhs etdiyimiz bu araşdırmaların əksəriyyəti Ş.M.Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyətinin şərhı və təhlilinə həsr olunmuşdur. Lakin bu görkəmli tarixi şəxsiyyətin həyatı, mühiti və yaradıcılığı bütövlükdə geniş miqyasda tədqiq olunmamışdır. Həmin tədqiqatlarda Xiyabaninin həyatı və mühiti ilə bağlı problemlər sistemli şəkildə qələmə alınmamış, yaradıcılığı, xüsusilə, publisistikası, məqalələri, çıxışları, dil və üslubu haqqında elmi-nəzəri fikir söylənilməmişdir.

* * *

Ədəbiyyatımızda publisistikanın özünəməxsus salnaməsi var. Publisistika tarixinin araşdırılması göstərir ki, onun inkişafında tənqidçi, filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünasların xidmətləri böyük olmuşdur. Ədəbiyyatımızda publisistikanın ilk nümunələrinə hələ M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və N.B.Vəzirovda rast gəlirik. 1905-ci il inqilabı dövründə və sonra C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, F.B.Köçərli, Oktyabr çevrilişi ərəfəsində M.S.Ordubadi, M.S.Pişəvəri, T.Şahbazi və başqaları siyasi publisistikanın dəyərli nümunələrini yaratmışdılar.

Tarixi təcrübə göstərir ki, publisistika yazıçıların yaradıcılığında mübariz ədəbi forma kimi geniş yer tutmuşdur. Publisistikaya vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu, qəhrəmanlıq, sədaqət, düşməyə qarşı amansız olmaq motivləri həmişə qüvvətli olmuşdur.

Xalqın özünüdərkində, dünya miqyasında tanınmasında, milli-bəşəri dəyərlərin sonrakı nəsillərə çatdırılmasında, xalqın bədii, tarixi dəyərlərə yiyələnməsində onun ədəbiyyatı, incəsənəti və bunların təbliğində, təhlil və təqdirində mühüm rol oynayan mətbuat amili faktor kimi vacib yer tutur.

Azərbaycan və təndəş-sənətkarlarının böyük bir nəsli məhz buna görə məktəbi, maarif sistemini xalqın ictimai şüurunun zənginləşməsində başlıca faktorlardan saymışlar. Bu baxımdan M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, .S.Axundov, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.S.Pişəvəri, N.Nərimanov kimi ədib, şair və demokrat-publisistlərin obrazlı-ədəbi qənaətləri, nəticə və mülahizələri arasında ideya yaxınlığı və tipoloji nöqtələr çoxdur. Tarixilik və varislik prinsipindən yanaşmaya Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin təhlili, tarixi problemlərə münasibəti ilə yaxından səsleşir, bir növ onun başqa mühitdə və tarixi-coğrafi məkanda yenidən ifadəsidir.

Öz odlu qələmi ilə mübariz publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış Xiyabaninin də bu sahədəki fəaliyyətinin tədqiqi, şübhəsiz ki, çox faydalıdır. Ş.M.Xiyabaninin publisistik yazıları mövzu genişliyi ilə, obrazlılığı, çoxmotivliliyi, zəngin epizodluluğu ilə seçilir.

Xiyabaninin publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. İctimai həyat həqiqətlərini əks etdirən, çağdaş həyatın tələbləri səviyyəsində durmaq onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Xiyabani publisist əsərlərində humanizm, azadlığın, demokratiyanın böyük müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. İstedadlı publisist xalq azadlığını, özü də ictimai-siyasi-mənəvi azadlığı yüksək qiymətləndirir, zülm və istibdad altında yaşayan xalqın məşəqqətli həyatını, onun mənəvi-əxlaqi paklığını, əqidə saflığını orijinal formalarda ifadə edirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, «Tərəddüd» qəzeti 1917-ci il aprelin 9-da nəşrə başladı. Tədqiqatçı Q.Məmmədlinin göstərdiyi kimi, «Onun imtiyaz sahibləri və baş mühərridləri ilk zamanlarda dəyişdirilsə də, siyasi rəhbərliyi əsas etibarilə Xiyabaninin üzərində qalırdı».¹ Qəzetin 65 nömrəsi, yəni 137-ci nömrəsindən sonra çıxan 202-ci nömrədək rəsmən Xiyabaninin müdirlik və baş mühərrirliyi ilə çap olunmuşdu. Məzmun və mündəricəsi ilə İran qəzetlərindən fərqlənirdi.

Xiyabani siyasi mübarizəsinin məqsəd və amalı haqqında «Tərəddüd»ün səhifələrində dərin və əhəmiyyətli məqallər yazırdı. «Azərbaycan» (№24) adlı məqalədə Azərbaycan azadlığının, istiqlaliyyət və milli varlığı problemini qəlbindən gələn atəşli sözlərlə ifadə etmişdi: «...Azərbaycan bəhanə axtaran özgələr və kin-küdurətli özününküləri qarşısında vurdu, vuruldu, öldürdü, öldürüldü, həyatın çətinliklər və çək-cəvirləri içərisində inqilab və təkamül yolunu keçib yaşadı...»

Ucdantutma qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkatını və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir.

Özgələr və «özümüzünkülər» ürəklərində saxladıkları yaramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinəsi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar.

Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları, qəhrəman qocaları başlarını rəşadət səmalarında uca tutub, zülm və ədalətsizliyin dünyasını öz ayaqları altında gördülər.

Öz gənc həyatını həqiqət və azadlıq uğrunda fəda edən Azərbaycan övladları içərisində elə məsum balalara təsadüf etmək olurdu ki, dar ağacları belə onların zəif vücutları qarşısında titrəyirdi. Bunların hədəqədən çıxmış gözləri, göyərmiş dodaqları və sıxılmış boğazları cəlladları qorxudur və rənglərini qaçıırırdı...

¹ Q.Məmmədli. Xiyabani. Bakı, Azərnəşr, 1949, səh.37.

Xiyabani daha sonra yazırdı: «Hələ də azərbaycanlıların qanı axıdılmaqdadır. Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanın parçalanmış vücutuna tikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlmələrdə, qələmlərin sözlərə təqdir səsləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir.

Lakin ey qeyrətli Azərbaycan, ey vətən məftunlarının istiqamətli övladları, ey təriflərə ehtiyacı olmayan Azərbaycan!.. Ey Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənə verdiyin şəhidlərin qanı bahasıdır...

...Ey Azərbaycan, ey demokratik Azərbaycan! Başını qaldır!

...Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti görən gözsən ki, İran sənənlə... mədəniyyətə baxır. Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu vətən dünya işığını sənənlə hiss edir...

...Ey ölməz Azərbaycan, bu ümidləri doğrult, başını yuxarı tut, yaşa, həmişəlik yaşa...»

«Təcəddüd»ün səhifələrində sadalanan bu vətən yanğılı, alovlu sözlər (ixtisarla təqdim olunur – V.Ə.) Azərbaycan xalqının ürəyindən xəbər verir, yüzilliklər boyu arzu və amal olaraq qalan düşüncələr dilə gəlirdi.

Xiyabaninin məqalələri soydaşlarımızı partiya ətrafına, azadlıqsevər qələm adamlarını isə «əcəddüd»ün səhifələrinə toplayırdı.

«Təcəddüd» qəzeti 1917-ci il aprel ayının 9-dan etibarən nəşrə başlamış və 1920-ci il sentyabr ayının 8-dək davam etmişdir. Qəzetin 202 nömrəsi çıxmışdır. 1-13-cü sayları Ə.Fyuzatın baş redaktorluğu, 14-58-ci sayları Ə.Fyuzat imtiyazı ilə Əbülfət xan Ələvinin redaktorluğu, 59-86 sayları Mirzə Tağı xan Rəfətin müdir və baş redaktorluğu ilə çıxmış (87-136-cı saylar haqqında məlumat yoxdur), 137-202 sayları isə Xiyabaninin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Xiyabaninin rəhbərliyi ilə çıxan saylarda siyasi, ictimai məzmunlu məqalələr çoxluq təşkil edirdi. Onun müəllifi olduğu «Bizim qadınlarımız», «Dünyanın məşhur qanıları», «Dünya qadınlarının tərəqqisi», «Sabahkı analarımız» kimi yazılarda qadın problemlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Şeyx Məhəmməd qəzetin 137-ci sayında «Təcəddüd»ün məramını bəyan edərək yazırdı: «Tərəddüd» ruznaməsi (qəzeti – V.Ə.) ibtida qüdrətli bir dövlətin vücuda gəlməsinə müvafiq və bu yolda var qüvvəsi ilə mübarizə edəcəkdir. Lakin bunu qeyd etməliyik ki, bu dövlət demokrat müxalifi olan hər dövlətə müxalif olub, hər bir qüvvə ilə müxalifətdən əl götürməyəcəkdir.

Xiyabani qəzetin bir neçə sayında partiya məsələləri, məramnaməsi ilə bağlı məqalələr də qələmə almışdır.

152-155-ci saylarda İranda mətbuat tarixinə aid verilmiş məqalələr də Şeyx Məhəmməd Xiyabani qələminin məhsullarıdır.

Xiyabani nitqlərində və «Təcəddüd» qəzeti səhifələrində yazdığı məqalələrdə Təbriz üsyanı, qiyamın məqsəd və mahiyyəti barədə izahat verib xalqı məlumatlandırır və demokratik hərəkətin amalını açıqlayırdı. Şeyx Məhəmməd öz elmi məqalələri, ictimai məzmunlu çıxışları, nitq və müsahibələri ilə güneyliləri milli hərəkətin ideyası, istiqaməti və tərəqqisi ilə tanış edirdi.

«Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin qiyamında azərbaycanlılıq ruhu daha artıq özünü göstərirdi. Səttar xan inqilabından sonra güclənən irtica və təzyiq, hakim fars dairələri və istibdadın artan zülmü Azərbaycanı mütiləşdirmir, yatırıb sakit etmir, əksinə, daha artıq oyadır və hərəkətə gətirirdi. Getdikcə Azərbaycandakı xalq hərəkətləri, daha artıq milli xasiyyət kəsb etməyə başlayırdı. Şeyx Məhəmməd, Teran hakimlərinin Azərbaycanda yaratdığı zorakılıq və səfalət mənzərəsini xalqın nəzərində canlandırırdı».¹

Ş.M.Xiyabani demokratik prinsipləri, demokratiyanın əsas mahiyyətini oxuculara çatdırmaq üçün müəyyən bir problemi götürür, onu ətraflı təhlil edərək məqalə şəklində dərc etdirirdi. Bu publisistik yazılarında əxlaq, təşkilat, vəzifə, istiqlal, hökumət, inqilab, təhsil, iqtisadiyyat,

¹ Mirzə İbrahimov. «Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət haqqında». «İnqilab və mədəniyyət». 1947, №4, Bakı.

ədəbiyyat və başqa məsələlər haqqında söhbət açmaqla xalqın hansı amal uğrunda mübarizə etdiyini başa salmağa çalışırdı. Xiyabani qiyamın məqsəd və məramının izahına məqalələrində xüsusi diqqət yetirirdi: «Biz nə üçün qiyam etmirik?

Əgər qiyamdan əvvəlki vəziyyəti nəzərdən keçirəiksə, əgər bu ölkənin acınacaqlı həyatını, maliyyə işlərindəki hədsiz-hesabsız oğurluqları, nəzmiyyənin namussuz və cinayətkar hərəkətlərini göz önünə gətirdikdə qiyamın nə qdər zəruri olduğunu hiss edərik. Son vaxtlarda Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində bir sıra nizami işlər baş vermişdir ki, bunlar yalnız rüsvayçılıq olaraq qalmır...»

Xiyabaninin «Təcəddüd» qəzetində dərc edilmiş məqalləri özünün ideyası, aydın məqsədi, səlis dili, bədiiliyi ilə seçilirdi.

Xiyabaninin publisistikasından söhbət açarkən bir cəhəti qeyd etməliyik ki, biz burada adi qəzet məqalələrindən deyil, öz bədiiliyi, janrın mənbələrinə uyğunluğu ilə sənət əsəri nümunəsi səviyyəsinə yüksəlmiş publisistikanı nəzərdə tuturuq. Bu xüsusiyyət onun nitqlərinə də aiddir: «Şəhidlərimizin qəbri üzərində kimsə ağlamadı, kimsə yazıqcasına nalə və fəryad etmədi. Biz hörmətli həşidlərimizin qəbirləri üzərində açıq üz və şadlıqla diz çökdük. Onlara baxdıq və bu şəhidləri özümüz kimi diri hiss etdik. Bu o deməkdir ki, biz tərəddüd etmədən öz haqqımızı onların ölməz ruhu ilə əvəz etməyə hazır idik, həmişə şad və şənliklə çalışmalıyıq» (5 may, 1920-ci il, Təbriz, «Təcəddüd» səhnəsi).

Ümumiyyətlə, Pişəvərinin publisist yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında onu demək lazımdır ki, bu janrda onun əsərlərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsi daha geniş və ətraflı yer tutur.

Göründüyü kimi, Xiyabani mühərrirlik peşəsinə də dərindən yiyələnmişdi. Həm redaktor, həm də müəllim kimi «Təcəddüd» qəzetində ciddi məqallərə üstünlük verirdi. Çap olunan məqalələrdə soydaşlarımızın düşdüyü bəlaları təsvir etmiş, özünün mühərrirlik borcuna sadıq qalaraq xalqın hüququnu, haqqını müdafiəyə qalxmışdır. Alovlu və cəsarətli

publisistin məqalələrinin, nitqlərinin xarakterik cəhəti budur ki, müəllif müxtəlif səciyyəli informasiyaları, problemləri eyni üslubda, bəzən eyni başlıqla oxucuya çatdırsa da başlıca ideya birdir. Motiv müxtəlif olsa da, xalqın sosial bəlaları ümumiləşdirməklə qruplaşdırılaraq təqdim edilir.

Xiyabani öz publisistikasında zəhmətkeşlərin hüquqlarını ardıcılıqla müdafiə edirdi. Əlbəttə, bu da, hər şeydən əvvəl, onun demokratik və zəngin bir dünyagörüşə dərinlən yiyələnməsilə izah olunmalıdır.

Xiyabani yaradıcılığında onun ən böyük əsəri «Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri»dir. Fars dilində yazılan bu əsər 1961-ci ildə İsmayıl Şəms tərəfindən dilimiz çevrilərək Balaş Azəroğlunun redaktorluğu ilə Bakıda «Azərbaycan» ruznaməsinin nəşriyyəsi kimi kitabça şəklində çap olunmuşdur. Kitaba mərhum filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli geniş «Müqəddimə» yazmışdır. Nəşirlər Xiyabaninin bu əsərinə öz sözlərini əpıqraf seçmişlər: «And olsun şərəfimizə, nə qədər ki, biz diriyik, heç bir xəbər, təhlükə, qorxutma, hədələmə bu qıyamın əsasını sarsıda bilməyəcəkdir. Rəhmsizcəsinə oda yandırılıb, nəzəriyyəsiindən dönməyən, zəhər bardağını başına çəkərək haqqın isbat edən haqq tərəfdarlarının səbat və mərdliyini biz qarşımızda qoyduğumuz məqsədi icra etməklə başqalarına isbat edəcəyik. Biz bir çox səmimiyyətli, sədaqətli yoldaşlarımızla birlikdə bu cür ölməyə, şəhid olmağa özümüzü hazırlamışıq».

Filologiya elmləri doktoru, iş ədəbiyyatşünas alim Rəhim Əliyevin Xiyabaninin publisistikası haqda fikirlərini onun bütün məqalələri, eləcə də «Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri» əsərinə də şamil etmək olar: «...Xiyabaninin siyasi publisistikası Azərbaycan xalqının milli suverenlik uğrunda mübarizələri tarixində mühüm yer tutdu. O, vahid İran azadlıq hərəkatının deyil, məhz Azərbaycan istiqlalı hərəkatının böyük hissəsi oldu, özündən sonra məhz bu yöndə ciddi əhəmiyyət kəsb etdi. Təsadüfi deyil ki, sonrakı demokratik hərəkatlarda onun adı məhz azərbaycanlı bir lider kimi, Azərbaycan xalqının milli şüurunun güclü

ideoloqlarından və ifadəçilərindən biri kimi qaldı. Çünki, onun siyasi-publisist irsinin mərkəzi məsələsi məhz Azərbaycan xalqının taleyidir».¹

Xiyabaninin haqqında danışdığımız kitabına vaxtilə «Təcəddüd»də çap edilmiş üç məqaləsi daxil edilib. Azərbaycanın demokratik qüvvələrini birliyə, milli oyanışa çağıran kitaba daxil məqalələr bunlardır: «Mütləqiyyəti devirin!», «Qorxu və cəsarət» və «Əmək və fəhlələr». Ərəb qrafikası çap olunan kitabça ona görə qiymətlidir ki, onun ölkəmizdə işıq üzü görən ilk və son əsəridir. Əfsuslar olsun ki, Xiyabaninin məqalələri bütöv halda bugünə kimi çap olunmamışdır. Ona görə ki, M.F.Axundov adına «Respublika kitabxanası»nda Xiyabaninin kataloqu yoxdur.

Kitabın «Müqəddimə»sində Q.Kəndli Ş.M.Xiyabaninin publisist irsinə böyük qiymət verərək yazır: «Xiyabani öz geniş inqilabi-siyasi fəaliyyətilə birlikdə qiymətli yaradıcılıq irsinə malikdir. Böyük alimin odlu qələmindən çıxmış məqalələri, mitinqlərdə söylədiyi nitqləri kütlələri inqilabi mübarizəyə ruhlandırmış, Azərbaycan və bütün İranda siyasi-bədii publisistikanın inkişafı tarixində yeni bir dövr açmışdır. O, bir çox elmi-siyasi risalələrin müəllifidir. Xiyabaninin əsərləri Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunan bir çox ruznamə (qəzet – V.Ə.) məcmuələrində dərc olunmuşdur. Ədib əsərlərini əsas etibarilə Azərbaycan və fars dillərində yazmış, «Təcəddüd» ruznaməsinin təhririylə heyətinin yerləşdiyi binada və Alaqapıda söylədiyi tarixi nitqlərini doğma Azərbaycan dilində söyləmişdir. Təəssüf ki, həmin nitqlərin əsl mətni hələlik əldə deyildir. Həmin nitqlərdən müəyyən parçalar görkəmli yazıçı Mirzə Tağı xan Rafət tərəfindən farscaya tərcümə edilərək Xiyabaninin redaktəsi ilə «Təcəddüd» ruznaməsində dərc olunmuşdur. Böyük ədibimiz Şeyx Məhəmməd Xiyabani əsərlərinin külliyyatını, ədibin məktub, məqalə, risalə, çıxış və müsahibələrini toplayıb çap etmək vəzifəsi qarşıda durmaqdadır». 1961-ci ildə deyilən bu sözlərə bu gün də əməl olunmayıb. Xiyabaninin nə irsi çap olunub, nə də həyat və yaradıcılığı fundamental şəkildə tədqiq olunmayıb.

¹ Rəhim Əliyev. «İrtica dövründə ədəbiyyat və mətbuat» (1911-1922). Taleyin sözü kitabı. Bakı, 2008, səh.426.

Tədqiqat göstərir ki, Xiyabani irsinin əsas hissəsini qeyd etdiyimiz kimi publisistik əsərləri təşkil edir, onun tarixi, ictimai, fəlsəfi məzmunlu əsərləri müxtəlif tarixi hadisə və tədbirlərlə bağlı məqalləri obrazlı təfəkkür sahibi olmasından xəbər verir. Xiyabaninin publisistikası mübariz publisistikadır. Onun publisistikası yüksək ideyalı publisistikadır. Müəyyən bir dövrü əhatə edən yaradıcılıq fəaliyyətində ən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə üz-üzə gələn və öz sağlam mövqeyini qoruyan inqilabçı, ictimai xadim, alim, ədib, jurnalist olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani həmişə cəmiyyətin ən mütərəqqi qüvvələrinin fikir və arzularını təmsil etmişdir.

Xalqını və Vətəninə coşğun hisslərlə sevən publisistin məqalələrinin hər bir sətrində Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar etməyə cəhd edən və beləliklə, öz təcavüzkarlığına bəraət qazandırmaq istəyən şovinistlərə və hakim millətlərə qarşı qəzəb və dərin nifrət ifadə olunmuşdur.

Xiyabaninin vətənpərvərliyi yüksək tipli vətənpərvərlikdir. Bu elə bir vətənpərvərlikdir ki, öz vətəninə və xalqını sevməklə bərabər, başqa xalqların azadlıq və istiqlaliyyətinə hörmət edir.

Xiyabaninin publisistikası realist publisistikadır. O, həyat həqiqətini heç vaxt təhrif etməmiş və heç nə uydurmaq fikrində olmamışdır.

Xiyabani publisistikası xüsusiyyətlərindən danışdıqda onun bədiilik cəhəti ayrıca qeyd edilməlidir. Xiyabaninin publisistikası yazıçı qələminin məhsulu, bayaq Qafar Kəndlidən gətirdiyimiz sitatda qeyd olunduğu kimi, bədii publisistikadır. Onun bir çox məqalələri bədii əsər kimi oxunur: «Qorxuram» sözü onu deyən adamın öz vicdanı qarşısında biabırcasına etdiyi etirafdır. «Qorxuram» sözü rəzalətlərin ən alçaq dərəcəsini və onu deyən adamın ruh düşgünlüyünü andıran bir formül və ifadədən ibarətdir.

«Qorxu» insanın təbiətində mövcud ən çirkin bir hiss və uğursuz bir həyəcandır. «Qorxu» adamı mərdlik tərəfindən və alicənablıq məziyyətindən məhrum edərək onu miskinliyin ən aşağı dərəcəsinə endirir və ən murdar heyvanlarla bir sırada qoyur...»¹

¹ Ş.M.Xiyabani. «Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri». Bakı, 1961, səh.29.

Nümunədən göründüyü kimi, Xiyabani izah etmək istədiyi fikri real, obrazlı və bədii şəkildə təsvir edir. Ona görə də deyə bilərik ki, Xiyabani publisistikası hər şeydən öncə alovlu inqilabçı bir yazıçının publisistikasıdır.

Xiyabaninin istər fars, istərsə də Azərbaycan dilində yazdığı publisistik məqalələri dilinin səlisliyi, bədiiliyi və obrazlılığı ilə fərqlənir.

Professor Teymur Əhmədovun N.Nərimanovun publisistikası barədə dediyi fikri Xiyabaninin də publisistikasına şamil etmək olar: «N.Nərimanovun publisist yazılarında İran milli azadlıq hərəkatının sadəcə icmallı deyil, bu hadisələrin xarakteri, mahiyyəti və istiqaməti obyektiv şəkildə izah edilmişdir. İran inqilabi hadisələrini diqqətlə izləyən görkəmli ictimai xadimin alovlu sözləri xalqın ölüm-dirim mübarizəsində qətiyyətli, sərvaxt və həmrəy olmağa ruhlandırır».¹

Xiyabaninin bədii obrazı

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin bədii obrazına Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiya, nəsir və poeziya sahəsində rast gəlmək mümkündür. Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin «Şeyx Xiyabani» pyesi, Pənahi Manulunun «Xiyabani»² romanı, xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün «Xiyabani yurdunda»,³ Seyid Əzim Şirvaninin nəticəsi, Güneydə doğulub Quzeydə yaşayıb yaradan, şərqşünas Arif Səfanın «Xiyabani»⁴ qəzəlini göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz ədiblərin müxtəlif janrlı əsərlərində Ş.M.Xiyabaninin obrazı bədii fonda canlandırılmışdır.

Xalq yazıçısı Hüseyn Abbaszadə İ.Əfəndiyevin «Şeyx Xiyabani» pyesinə yazdığı «Tarixə müasir baxış» adlı resenziyasında əsərin dramatik,

¹ T.Ə.Əhmədov. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı, 1992, səh.259.

² 1979-cu ildə Bakıda, «Yazıçı» nəşriyyatında yüksək tirajla çap olunub.

³ «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1976-cı il, 27 noyabr.

⁴ Arif Səfa. «Qəzəllər». Bakı, 2009.

quruluş, aktyor oyunu, rejissuruya dair məziyyətlərini qeyd etməklə Xiyabani haqqında da dəyərli fikirlər söyləyir: «Sevimli dramaturqumuzun bu günlərdə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulan yeni əsəri – «Şeyx Xiyabani» pyesi tarixi mövzudadır, bütövlükdə, Cənub probleminə həsr edilmişdir. Əsərdə xalqımızın mütəfəkkir oğullarından biri, görkəmli ictimai xadim, alovlu tribun, qüdrətli publisist Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin ölümünü ən gərgin dövrü – 20-ci ildə Cənubi Azərbaycanda xalqın öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsinə başçılıq etməsi göstərilir. Burada təəssüflə etiraf edirəm ki, xalqımızın Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi fədakar oğlu sovet Azərbaycanında hələ kifayət qədər tanınmır. Geniş kütlələr onun həyat və fəaliyyətindən lazımınca xəbərdar deyillər. Bu da bizim günahımızdır. Adı Azərbaycan xalqının zəngin tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış Şeyx Məhəmməd Xiyabani xatirəsini əbədləşdirməyə, geniş tanıtdırılmağa layiq bir şəxsiyyətdir. O, bu haqqı öz geniş fəaliyyəti ilə və əsərləri ilə qazanmışdır. Bu baxımdan İ.Əfəndiyevin Xiyabaninin həyatına müraciət etməsi və samballı dram əsəri yaratması təqdirəlayiqdir».¹

İ.Əfəndiyev qəhrəmanını – Xiyabanini bitkin bir obraz kimi göstərmək üçün onu Təbrizin baş müctəhidi ilə milyonçu Hacı Fərhadla qarşılaşdırır. Xiyabani müctəhidlə görüşündə dinin dövlət işlərinə qarışmasına qəti etiraz edərkən nə qədər sərtdirsə, milyonçu Hacıya inqilaba maddi kömək göstərdiyinə görə təşəkkür edəndə nə qədər səmimidirsə, gənclərlə söhbətində bir o qədər xəyalpərvərdir. Onun hər kəlməsi şüara çevrilib qiyamçıların dilində dolaşır, məqsədinə dönür.

P.Makulun «Xiyabani» romanında zəngin obrazlar silsiləsi, mürəkkəb süjet, hadisələrin vahid məcrada birləşməsi bir romançı kimi müəllifin sənətkarlığını sübuta yetirir.

«Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin ətrafında sədaqətli və sarsılmaz dostlar kimi vahid cəbhə yaratmış demokrat obrazları ilə yanaşı, romanda

¹ H.Abbasadə. «Tarixə müasir baxış». «Bakı» qəzeti, 1986, 26 dekabr, № 297 (8873).

əks cəbhənin ən müxtəlif mürtəce nümayəndələrinin bədii portreti verilmişdir. Bunların arasında xarici imperialist dövlətlərin istər rəsmi qulluqçuları, istərsə də casus, agent və din yaymaq pərdəsi altında maskalanmış missionerləri ən məkrli obrazlar kimi təqdim olunmuşdur».¹

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk qeyd etdiyimiz kimi, Şeyx Məhəmmədə həm şeir həsr etmiş, həm də Xiyabani qəhrəmanlarını tərənnüm edən məqalə də yazmışdır: «XX əsrdə öz azadlığı və milli mənliliyi uğrunda mübarizənin tamam yeni və çox yüksək mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixinin şanlı və canlı səhifələrindən biri böyük Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin adi, möcüzəli həyatı və çarpışmaları ilə bağlıdır».²

X.R.Ulutürk «Xiyabani yurdunda» şeirində isə əsər bədii sualla başlayır. Şair həmcə böyük olan poetik nümunədə Şeyx Məhəmmədə bədii-poetik sual şəklində müraciət etməklə onun obrazını canlandıırır. Doğma xalqının dililə məhəbbətini ifadə etməklə Azərbaycanın dahilər – Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Cəbbarlı, Vurğun yetirən bir xalqın Xiyabanini də yetirməsindən qürur duyur:

Mən bilmirəm işçisən,
Həkimсэн, ya dilçisən.
Bircə bunu bildiyim:
xalqımın sərvətinin,
fikrimin qüdrətinin,
Əsrlərin ardından
bizim əsrə gətirən
müqəddəs bir elçisən.
Ehtiyac varmı deyim:
sənin ana dilindən
yaşar Şərq əzəməti!
Ehkam cəbhələrini

¹ Mahmizər Mehdibəyova. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr (1947-1990-cı illər), Bakı, 2007, səh.136.

² X.R.Ulutürk. Ədəbi tənqid. Bakı, 2003, səh.807.

darmadağın eləmiş,
Al qanının zülmətə
ışığı kimi çiləmiş
nəsiminin qüdrəti!
Başının ağ çalması
Aya, ulduza dəyən
Təbrizdəki nitqilə
Tehrani silkələyən
Xiyabani vüsəti!¹

Əsasən əruz vəznində yazıb-yaradan Arif Səfa Xiyabaniyə qəzəl ithaf etmişdir. Siyasi lirika nümunəsi olan bu qəzəldə Şeyx Məhəmmədin inqilabi, ictimai fəaliyyəti öz poetik təcəssümünü tapmışdır:

Zəka verdi sənə Allah, bu yurdu payidar etdin,
Azadlıq kəlməsin hər gün dilində bir şüar etdin.

Gecə-gündüz düşündün zülmədən millət xilas olsun,
Azadlıq gördüyün gün sən, bu xalqı bəxtiyar etdin...

* * *

M.C.Pişəvəri Xiyabanini Səttarxanla müqayisə edərək yazırdı: «Rəşidin nəzəriylə baxsaq, Səttarxan qəhrəman imiş. O, düşmən qarşısında təslim olmamışdır. Amma fikir, elm və məlumat nöqteyi-nəzəriylə baxsaq, Şeyxin (Xiyabaninin – V.Ə.) məqamı fəvqəladə böyükdür. Şeyx o xasiyyətlərə malik olduğu halda, bir də onun alimlik məqamı var idi».

Məşrutə inqilabı istər Güney Azərbaycanı, istərsə də İranın ictimai-siyasi həyatı üçün Səttarxanı, Bağır xanı və nəhayət, Şeyx Məhəmməd Xiyabanini yetirmişdir. Səttarxan və Xiyabaninin milli azadlıq ideyalarının daha sonra Pişəvəri daşıyıcısı oldu. Əfsuslar ki, milli hərəkətlərin sonu

¹ X.R.Ulutürk. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1976, 27 noyabr.

süqut və faciələrlə nəticələndi. Artıq doğma Qarabağımızın problemi də güney Azərbaycan taleyinə gedib çıxır. Allah kömək olsun, İnşallah!

«Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları Azərbaycan xalqının milli azadlıq və demokratiya hərəkatı tarixində dərin iz buraxmışdır».¹

XX yüzillik güneyli-quzeyli Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mübarizə tarixinə bir sıra görkəmli siyasi xadimlər bəxş etmişdir. Onların hər biri öz ictimai, tarixi və siyasi fəaliyyəti, əməlləri ilə ölməz insanlardır.

Ş.M.Xiyabaninin keçdiyi mübarizə yolu siyasi, elmi, bədii və jurnalistik irsi zəngin və çoxsahəlidir. Bu irsin geniş tədqiqinə ehtiyac var. Biz inanırıq ki, bu sahədə boşluq gələcəkdə tarixçi və ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən doldurulacaq. Ş.M.Xiyabanini əsərləri toplanıb nəşr olunacaq. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, Xiyabaninin ictimai, siyasi və fəlsəfi görüşü layiqincə öyrənilməmiş və tədqiq edilməmişdir. Azərbaycanın fəxri olan bu böyük şəxsiyyət haqqında əhatəli, geniş və ətraflı kitablar, monoqrafiyalar yazılmasına ehtiyac var.

* * *

O, uşaq olarkən Xamnə qəsəbəsindəki xanın rəiyyətə zülm etdiyinin şahidi olur. O, anasından öyrənir ki, xan onun dayısını heç bir səbəb olmadan, ağaca bağlatdırıb döydürübmüş. Qəsəbənin kişilərinin əksəriyyəti xanın zülmündən qaçıb başqa ölkələrə pənah aparıblarmış. Şübhəsiz ki, bütün bunlar balaca Məhəmməddə zorakı şah reəminə qarşı nifrət oyatmışdı. Uşaq vaxtından ilahiyyat elmlərinə maraq göstərən Məhəmməddə, dünyəvi elmlərə və maarifçiliyə ilk maraq, Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərləri ilə tanış olandan sonra başlamışdır...

Çox gənc ikən, əvvəlcə İstambula, ordan Batuma, ordan da Tiflisə səfər edən Məhəmməd, burda ədibin əsərlərinin tam külliyyatını mütaliə

¹ Ş.Tağıyeva, Ə.Rəhimli, S.Bayramzadə. Cənubi Azərbaycan. «Xiyabani» очерki. Bakı, 2000, səh.197.

etməyə imkan tapmışdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Tiflisdən Mahaçqalaya, atası Hacı Əbdülhəmidin yanına gələn Məhəmməd, burda ticarətlə məşğul olmaqla yanaşı, boş vaxtlarını Qərb ədəbiyyatını mütaliyəyə sərf etmişdir. Nəhayət o, Təbrizə qayıdıb, arzuladığı “Qalibiyyə” mədrəsəsinə daxil olmuş, burda Hacı Mirzə Həsəndən fiqh-üsul elmini, Hacı Mirzə Əbdüləli Təbrizidən nücum elmini öyrənmişdir. Bir daha xatırladaq ki, Məhəmməd eyni zamanda o dövrün böyük ilahiyyatçı alimi olan Əngəcідən qiraət və bələğət elmlərini əxz etmişdir. Məhəmməd islam fəlsəfəsini və tarixini də gözəl bilmiş, odur ki, müctəid dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir. Ümumiyyətlə, yüksək intellektə və işıqlı zəkaya malik olan Məhəmməd Azərbaycan və fars dilləriylə yanaşı, ərəb, rus və fransız dillərində də sərbəst danışmışdır. Bu da onun ictimai xadim kimi yetişməsinə təkan vermişdir... Siyasi fəaliyyətinə isə Xiyabani artıq 1905-ci ildən – Səttarxan hərəkatı başlayan zamandan başlamışdı...

Güney Azərbaycanda məşrutə hərəkatı başlanan gündən, hərəkatın lideri Səttarxanın ən yaxın silahdaşı və məsləkdaşına çevrilən Məhəmməd, camilərdə və məscidlərdə, şah-üsul idarəsinə qarşı məntiqli və mənalı çıxışlar və cihada çağırışlar eləməklə yanaşı, əlində silah, azadlıq uğrunda savaşırmışdır.

İnsan arzularına açılan bir cığır-məşrutə, Xiyabaninin taleyində, ömür-gün kitabında da bir cığır olmuşdur. Bu da onun gələcəkdə milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri kimi, istiqlaliyyət bayrağı qaldırmasına güşlü təkan vermişdir.

1905-ci ilin burjua-demokratik inqilabı, bütün Şərq ölkələrində, İranda, Türkiyədə, Çində və başqa yerlərdə demokratik hərəkatın güclənməsinə səbəb olmuşdu. Yüz milyonlarla məzlum insan, yeni həyata və insan üçün ən ibtidai huquqlar uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdular. İranın əyalət və şəhərlərini bürüyən demokratik hərəkatın qorxusundan, şah məclis çağırıb, azadlıq haqqında manifest verməyə məcbur olmuşdu.

Məşrutə hərəkatına vaxtilə Bakıda fəhləlik etmiş və bakılı soydaşlarının inqilabi coşqunlyq əzminin şahidi olmuş Səttarxan başçılıq edirdi. Onun ən

yaxın köməkçisi isə Bağırxan idi. İranda Məşrutə hərəkatı başlayan gündən, Şimali Azərbaycanın və Tiflisin demək olar ki, bütün mətbuat nümayəndələri, o cümlədən tərəqqipərvər və vətənpərvər insanları nəinki hər gün, nə saat, hər dəqiqə, hər saniyə buna münasibətini bildirmiş, başda Hacı Zeynalabidin olmaqla, Əlibəy Hüseynzadə, Məmmədəmin Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi və başqaları Məşrutə hərəkatının qələbəsi üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. N.Nərimanov isə əvvəlcə Odessada, sonra isə Tiflisdə publisistik çıxışlar edir, Tiflisdə olarkən Məşrutə hərəkatına kömək məqsədilə Qafqaz mücahidlərinin Cənubi Azərbaycana getməsində xüsusi xidmətlər göstərirdi.

Hacı Zeynalabidin Tağıyev Məşrutə hərəkatının mücahidlərinə hər cür maddi yardım göstərmiş, M.Ə.Rəsulzadə İrana səfər edərək bilavasitə özü Məşrutə hərəkatında iştirak etmiş, eyni zamanda “Yeni İran” adlı qəzetin nəşrinə başlamış, 1910-cu ildə fars dilində “Tənqidi-fırqeyi-etidalıyun” adlı, 1911-ci ildə isə “Səadəti-bəşər” adlı kitabını nəşr etdirmişdi. M.Ə.Rəsulzadə bundan əlavə, Bakıda Əhmədbəy Ağayevin redaktoru olduğu “Tərəqqi” qəzeti ilə əməkdaşlıq edirdi və Səttarxanın başçılığı altında gedən xalq hərəkatına aid yazıları “İran məktubları” rubrikası altında “Tərəqqi” qəzetində dərc olunmaq üçün Əhmədbəy Ağayevə göndərirdi. 1909-cı il mayın əvvəllərində Təbrizdə (Osmanlı konsulluğunda) Səttarxanla M.Ə.Rəsulzadə şəxsən görüşmüşdülər. Bu vaxt inqilab sərkərdəsi Sərdari-milli Səttarxanın 42, M.Ə.Rəsulzadənin isə 25 yaşı var idi. Milli istiqlal hərəkatının iki böyük şəxsiyyətinin bilavasitə görüşü hər iki tərəf üçün unudulmaz və əlamətdar olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Səttarxanın ən yaxın silahdaşları Bağırxan, Əli Müsyö, Heydər Əmioğlu, Mehdi Kuzekarani, Hüseyn Bağban, Baxşəli xan Yekanlı, Hacı Əli Davaçı, Mirzə Kərim Bəzzaz, Üsgülü Məşdi Məhəmməd Əmioğlu, Səid Səlməsi və bir çoxları ilə də görüşmüş, onlardan müsahibə alaraq, bu müsahibələri də “Tərəqqi” qəzetinə göndərmişdi.

İran inqilabını dövründə, Məşrutə hərəkatı “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində də müntəzəm surətdə əks etdirilirdi. Mollanəsrəddinçilərin görkəmli nümayəndələrindən olan M.S.Ordubadi də İran inqilabında iştirak edirdi və öz

müşahidəsi əsasında yazdığı əsərləri Tiflisə, “Molla Nəsrəddin” redaksiyasına göndərirdi. M.S.Ordubadinin İran inqilabının düşmənlərini ifşa edən yüzrlərlə feleytonu və şeiri vardır. Onun İran inqilabına və Səttarxana həsr etdiyi əsəri, ən məşhur romanlarından biri olan “Dumanlı Təbriz” romanında inqilabi komitə təşkilatının Təbriz camaatına müraciətlə buraxmış olduğu intibahnamələrin birində deyilir:

“1907-ci ildən başlayaraq 1911-ci ilə qədər Təbriz xalqının göstərdiyi qəhrəmanlığı İran inqilabının tarixi heç bir vaxt unutmayacaqdır.

Azərbaycan xalqı daima İran inqilabına təkən vermişdir. İnqilab duyğularını heç bir qüvvət sizin zehninizdən çıxara bilməmişdir.

Siz Nəsrəddin şah, Müzəfərəddin şah və onun oğlu Məmmədəli şah dövründə də mərkəzi hökumətə təsir yetirməklə də öz fikrinizi həyata keçirmişsiniz...

Hazırda çar istilasını sizi qorxutmasın, siz bütün mübarizədə müvəffəqiyyət qazandığınız kimi, bu mübarizədə də müvəffəqiyyət qazanacaqsız”.

M.S.Ordubadinin Cənubi Azərbaycandakı inqilabı təsvir edən “Dumanlı Təbriz” pyesi də Səttarxan və Bağırxanın qəhrəmanlığından, eyni zamanda Cənubi Azərbaycan inqilabçılarının öz ölkələrini İran mürtəceləri və xarici imperialistlərinin zülmündən qurtarmaq üçün apardıqları mübarizədən bəhs edir.

Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə ana dilində nəşr olunan “Azərbaycan” adlı ədəbi-bədii məcmuə (1906-1907) də Səttarxanın adı ilə bağlıdır. Sərdarimilli inqilabi fəaliyyətə rəhbərlik etdiyi zaman milli mətbuatın yaranması və ana dilinin inkişafı uğrunda bir sıra tədbirlər görür, bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərənləri təltif edirdi.

1907-ci ildə silahlı xalq hərəkatını yatırmaq üçün şah, qaradağlı məşhur quldur Rəhim xan və Maku xan Təbriz üzərinə göndərdi. Rəhim xanın və Maku xanın quldur dəstələrindən Təbrizin müdafiə olunması İran inqilabının unudulmaz qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir. Təbriz quldur dəstələrinin hücumuna məruz qalarkən, xalq Səttarxanın yanına nümayəndə göndərərək, ondan kömək istədi.

Səttarxan öz silahdaşlarının köməyi ilə Təbrizin müdafiəsinə qalxmış və Sədrəzəm Eynüddövlə ilə onun şilləvuranları Rəhim xanla Maku xanın başçılıq etdiyi silahlı dəstələri Təbrizdən qovmuşdur. Bundan sonra şah, çar polkovniki Lyaxovu Tehranın hərbi qubernatoru təyin etdi. Səttarxan isə ayıq bir sərkərdə olduğu üçün Təbrizdə hərbi düşərgə yaratmışdı. Polkovnik Lyaxov kazak süvarilərindən ibarət böyük bir dəstə ilə Təbrizə hucum edərkən onları Sərdari-millinin mücahidlərdən ibarət dəstəsi sərrast atəşlərlə qarşıladı. Lyaxovun kazak süvarilərindən ibarət olan dəstələri böyük itgi verərək geri çəkilməyə məcbur oldular.

Bu, dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edən bir hadisə idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərrirləri yaxşı bilirdilər ki, İranda əksinqilaba başçılıq edən Məhəmmədəli şahdır. Buna görə də onlar şahı əsas tənqid hədəflərindən birinə çevirmişdilər. 1908-ci ildə M.Ə.Sabir ölkənin var-dövlətini xaricilərin ayağı altına atan Məhəmmədəli şah haqqında belə yazırdı:

Mən şahı-qəvi şövkətəm, İran özümündür!
İran özümün, Rey, Təbəristan özümündür!
Abad ola, ya qalsa da viran özümündür!
Qanuni-əsasi nədi, fərman özümündür!
Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Şahın ordusu mücahidlərə məğlub olandan sonra, Güney Azərbaycanda inqilabi hərəkata, xüsusilə fədailərin silahlı döyüşlərinə bilavasitə Səttarxan başçılıq eləməyə başladı. Şah isə nəyin bahasına olursa olsun inqilabi hərəkatı yatırtmaq istəyir, gah kazaklardan, gah ingilislərdən ibarət dəstələri Səttarxanın üzərinə göndərir, gah da erməni daşnak Yefremin başçılıq etdiyi kafirlər ordusunu azərbaycanlıların üzərinə saldıırırdı. Bu qanlı vuruşmalar dövründə “Molla Nəsrəddin” hadisələrə çox düzgün münasibət bəsləyirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəhbəri böyük dramaturq və publisist C.Məmmədquluzadə yazırdı:

“Bu günlərdə İranda istibdad və ədalət bərk çarpışır. Yekə bir millətin dini, namusu, huququ, vətəni təhlükədədir. Kimsəsizlik ucundan ola bilər ədalət tərəfi basılsın. O vaxt milyonlarca məzlumun dadü-fəryadı, bu gündündən artıq göylərə qalxacaqdır. Bir udum suya həsrət qalıb, can verən balaların, qarınları yırtılan ana-bacıların halı Kərbəla vəqiesindən kənarda qalmayacaqdır. Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa, gözümüzün qabağında ürək parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur.¹

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Məşrutə hərəkatı zamanı Qafqazdan, əsasən də Quzey Azərbaycandan gələn mücahidlərin yerləşdirilməsində təşkilatçılıq işləri Xiyabaniyə tapşırılmışdı. Xiyabani eyni zamanda səngərləri dolaşib, mücahidləri maarifləndirməklə və ruhlandırmaqla məşğul olurdu.

Mücahidlər Səttarxanın başçılığı ilə çar polkovniki Lyaxovun kazak briqadasına, ingilis silahlı qüvvələrinə, erməni-daşnak Yefremin polis dəstələrinə və şah qoşunlarına iki günlük vuruşmada qalib gələndən sonra iyulun 13-də Tehrana daxil oldular. Paytaxt əhalisi mücahidləri öz xilaskarı kimi qarşıladı. Bu zaman İran şahı qorxusundan qaçıb rus səfirliyində gizlənməmişdi.

Bu ərfədə İran mətbuat orqanlarından Tehrandə çıxan “Sure-İsrafil”, Rəştdə çıxan “Nəsimə-şimal”, “Amuzqar” və başqa qəzetlər bu hadisəni nikbin əhval-ruhiyyə ilə öz səhifələrində dərc etmişdilər. “Nəsimə-şimal”ın baş redaktoru Seyid Əsrəf Gilani Şimali Azərbaycan mətbuat orqanlarını İran haqqında daha çox yazmağa, Təbriz mübarizlərini, Səttarxanın tarixi qəhrəmanlıqlarını daha çox tərif etməyə çağırırdı.

Məşrutə hərəkatı alovlanırdı. Hər yandan azadlıq, hüriyyət sədaları göylərə yüksəlirdi. Rus konsulu vəziyyəti belə görüb Səttarxanı aldatmaq məqsədilə, ona sülh təklif elədi. Lakin şanlı sərkərdə ona sərt cavab verdi:

¹ C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalı, №2, 1909.

“Biz kimsəyə hər b açmadıq, sadəcə millətimizi, vətənimizi, insan haqlarımızı mürtəcelərdən qoruyuruq”.

Səttarxanın qətiyyətini görən rus konsulu riyakarcasına iyrənc bir siyasi gediş eləmək istədi, rus himayəsini qəbul etmək təklifini irəli sürdü.

Səttarxan isə öz növbəsində ona belə cavab verdi: “Mən və arxadaşlarım özümüzü başqasının bayrağı altında deyil, öz bayrağımız altında görmək istəyirik”.

Bundan sonra Rusiyadan İran şahına böyük bir ordu köməyə gəldi. Səttarxana isə Anadıludan kömək gəldi. Xəlil bəy başına bir dəstə toplayıb Səttarxanı müdafiə elədi.

Lakin həyatın amansız bir hökmü var: düşmən sayca çoxdursa, azın məğlubiyyəti labüddür. Şahın Çar Rusiyası ilə birləşən qüvvələri Məşrutə hərəkatını qan içində boğdu. Edamlar, qətlər, hürriyyət yolunda şəhid olanların qızıl qanı naləyə, fəryada dönüb ərşə yüksəldi. Azəri xalqının hürriyyət istəyi beləcə boğuldu.

Məşrutə hərəkatının qızgın dövründə Xiyabani “Əncüməni-milliyi-Təbriz”ə üzv seçilmiş, 1909-cu ildə işə başlayan II çağırış Məclisə millət vəkili seçilmişdi. Bu Məclis “Şah Bankı”ndan 250000 funt kredit alıb hərbi islahat çərçivəsində jandarm təşkilatı yaratmaq üçün İsveçdən iki zabit gətirmişdi. Maliyyə sistemini islah etmək məqsədilə, amerikalı Morqan Şusterin başçılığı ilə, iki maaliyyə mütəxəssisi də İrana dəvət olunmuşdu. Bütün bunlar ölkədə yeni bir islahat dönəminin başladığını göstərirdi. İslahatçıların qarşısındakı İran bu şəkildə səciyyələndirilə bilər: rus əsgərləri, xüsusən Güney Azərbaycanda əhəmiyyətli təsirə malik idilər; idari işlərdə başıpozuqluq hökm sürürdü; məşrutə hərəkatı başlayandan sonra feodallar dövlətə vergi ödəməyi dayandırmışdılar; dövlət iqtisadi böhran içində idi; ölkədə insanların malının və canının təhlükəzliyi təmin olunmurdu.

II çağırış Məclisdə siyasi partiyalar rəsmiyyət qazanmışdılar və iki partiya ortaya çıxmışdı. Bunlardan biri inqilabçı və demokrat təmayüllü “Demokrat-amiyun” (Demokrat Partiyası), digəri isə “İctimaliyun-Etiqaliyun”

(Sosial-Liberal) partiyası idi. Məclisdə Demokrat Partiyasını 28, Sosial-Liberalları isə 36 deputat təmsil edirdi. Liberallar ictimai və siyasi dəyişiklər üçün təkamül yolunu təklif edir, silahlı mübarizəni rədd edirdilər. Bu partiya əsasən din xadimlərindən və sahibkarlardan təşkil olunmuşdu. Tehranın din xadimlərindən fars kökənli Seyyid Abdullah Behbeqani partiyanın lideri idi. Demokrat Partiyasına isə təbrizlilər; Seyid Həsən Tağızadə və Süleyman Mirzə rəhbərlik edirdilər. II çağırış Məclisdən çox şeylər gözlənilirdi. Ancaq Məclis iki partiya arasındakı sərt çəkişmələrin səhnəsinə çevrilmişdi. Bu arada Məhəmmədli şah taxtdan əl çəkib Avropaya getmiş, yerinə Əhməd şah keçmişdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1910-cu il avqust ayında imperialist dövlətlərin təhriki ilə Tehrandə inqilabi qüvvələrin məhv edilməsi planı tutulmuş, mücahidlərlə, irticapərəst qüvvələr arasında güclü savaş başlamışdı. Ağır yaralanan Səttarxan və Bağırxan əsir düşmüşdülər. Əsasən Cənubi Azərbaycandan olan fədailərin simasında inqilab, ən yaxşı mübariz qüvvəsini itirmişdi. Lakin xalqın qəzəbindən qorxan Məhəmmədli şah Avropaya qaçmaq məcburiyyətində olduğu üçün, onun yerinə Əhməd şah keçmişdi. Baş nazir postuna isə Nasirülmülk təyin olunmuşdu. Demokrat Partiyası Rusiya əleyhinə siyasət yürüdür, rus əsgərlərinin İrandan çıxarılmasına çalışırdı. Rusiya II çağırış Məclisdə proseslərin onun əleyhinə getdiyini gördükdə, Demokrat Partiyasının islahat üçün gətirdiyi Morqan Şusterin İrandan çıxarılmasını tələb etdi. Məclis tələbi rədd etdi və bunun ardınca rus əsgərləri məclisə hucum çəkdi. Vəziyyəti belə görən Nasirülmülk II çağırış Məclisi buraxdı. Məclis buraxıldıqdan sonra Xiyabani Tehrandə bir mitinq keçirdi. Tehranın Səbzəm meydanında gerçəkləşən bu mitinqdə Xiyabani şahlığa və Rusiyaya qarşı sərt bir nitq söylədi. Bundan sonra daşnak Yefrem xanın başçılıq etdiyi Tehran polisi Xiyabanini həbs etmək üçün hərəkətə gəldi. Xiyabani yaxın silahdaşları ilə Tehranı tərk edib əvvəlcə Xorasana, sonra isə Şimala getdi.

Birinci dünya müharibəsi bütün regionlar sırasında İrandan və Güney Azərbaycandan da yan keçməmişdi. İran müharibəsinin rəsmi iştirakçısı olmasa da, onun ərazisi müharibəyə qoşulan ölkələr, həm Antanta, həm də Almanıyanın başçılıq etdiyi “Üçlər İttifaqı” üçün hər cəhətdən faydalanmaq məkanı olmuşdu.

Müharibə ərəfəsində əcnəbi qüvvələrin köməyi ilə Məşrutə inqilabının məğlub edilməsi, Səttarxanın, Bağırxanın və onun başqa fəallarının edam edilməsi, Məşrutə iştirakçılarının kütləvi təqiblərə məruz qalması, irticanın və şahlıq dəstgahının əl-qolunu açmış, vətənpərvər və demokratik qüvvələrə qarşı daha geniş miqyasda hucuma şərait yaratmışdı. Bu mənada birinci dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində İranda irticanın tüğyan edən dövrü idi. Birinci dünya müharibəsinin səbəblərindən biri də imperialist dövlətlərin mənafeyinin toqquşduğu düyün nöqtələrindən birinin də İran olması idi. Antanta İttifaqına daxil olan İngiltərə ilə Rusiyanın, habelə “Üçlər İttifaqı”nın İran haqqında öz planları vardı. Hər iki blok çalışırdı ki, bu müharibədə İran onlardan birinin müttəfiqi olsun. İran müharibədə özünü bitərəf elan etsə də, onun ərazisi müharibə aparan ölkələrin işğal altına düşdü və bu İranın onsuz da geri qalmış iqtisadiyyatına, maliyyə vəziyyətinə daha ağır təsir göstərdi. Ölkədə ərzaq qıtlığı və bahalıq imkansız ailələri taqətdən salır, işsizlik, səfalət gündən-günə artırdı. Müharibə illərində Güney Azərbaycanda vəziyyət daha ağır idi. Müharibə başlanan kimi bura soxulmuş rus əsgərləri, bütün ərzağı və müharibə üçün lazım olan bütün vəsaiti daşıyıb apardıqlarından, burda iqtisadiyyat daha yoxsul vəziyyətə düşmüş, aclıq və səfalət, eyni zamanda yoluxucu xəstəliklər hər tərəfi bürümüşdü. İranın bitərəflik mövqeyinə əsaslanan azərbaycanlılar, rus hərbi qüvvələrinin ölkədən çıxıb getməsi üçün və Azərbaycan iqtisadiyyatının talan olunması əleyhinə dəfələrlə mübarizəyə qalxmaqlarına baxmayaraq, şahlıq səltənətindən himayə görən ruslar, bu yerlərdə öz mövqelərini və hökmranlıqlarını möhkəmlətməyə çalışırdılar. Təbii olaraq bu vəziyyət müharibədə Antanta blokuna qarşı vuruşan “Üçlər İttifaqı”nı və onun üzvlərindən biri olan

Osmanlı dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Əslində bu İranın Şimal-Qərb rayonunda Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsinin davamı olan yeni cəbhənin açılması idi. Osmanlı ordusunun alayları qəfildən hucuma keçərək rusları acı məğlubiyyətə uğratdılar. Osmanlıların qəfil hucumu qarşısında duruş gətirə bilməyən ruslar Şücaüddövləni yenidən əyalətə çağıraraq, ondan kömək istədilər. Şücaiddövlə öz nökrçilik xidmətini göstərərək, “İzaqi”, “Sili”, “Əmriyyə” və digər adlar altında bir neçə alay təşkil etdi. O, eyni zamanda öz iyrənc siyasətindən istifadə edərək, bu alayları azərbaycanlı əsgər və zabitlərdən təşkil etmişdi. Lakin osmanlılarla eyni soydan olan azərbaycanlılar, öz türk qardaşları ilə savaşımaqdan imtina etdikləri üçün, rus hərbi qüvvələri yenə də osmanlı əsgərlərinin qarşısında aciz qalıb məğlub oldular. Şücaiddövlə isə özü osmanlılara əsir düşməkdən güclə xilas oldu. Bundan sonra vali Sərdar Rəşid başda olmaqla xalq Osmanlı ordusunu duz-çörəklə, toy-bayramla qarşıladı.

Antanta dövlətlərinə, ilk növbədə Rusiya və İngiltərəyə satılmış yezidi-kürd tayfaları, eyni zamanda Təbrizdə və başqa bölgələrdə yaşayan ermənilər Osmanlı komandanlığı tərəfindən ciddi cəzalandırılırdı. Yerli əhaliyə böyük inamı olan osmanlılar hətta bəzi həssas vəzifələri yerli azərbaycanlılara tapşırırdılar. Məsələn bütün Güney Azərbaycanda mətbuat, poçt, teleqraf kimi hərbi-strateji əhəmiyyəti olan sahələri Şərifzadəyə tapşırırmışdılar.

Ruslardan fərqli olaraq, osmanlılara qarşı yerli əhalinin hüsn-rəğbəti və bir çoxlarının onlara yardım etməyə hazır olmaq meyli, Rusiya və İngiltərə ilə yanaşı Şah üsul-idarəsini də ciddi narahat etməyə bilməzdi. Buna görə də onlar bütün vasitələrdən istifadə edərək, əhalini Osmanlı ordusuna qarşı pozuculuq və təxribata cəlb etmək üçün bütün qüvvələrini işə saldılar. Hətta Təbtizdə osmanlılar əleyhinə qəsdə də əl atdılar. Əfsuslar olsun ki, tək osmanlılara deyil, eyni zamanda elə azərbaycanlıların özünə qarşı törədilmiş bu qəsd geniş kütlə tərəfindən müdafiə olunmadı.

1915-ci ildə, Antanta ölkələrinə çuğulluq eləyən daşnak Andronik, ermənilərdən ibarət təpədən-dırnağa qədər silahlanmış böyük bir ordu ilə

Anadoluda və Qafqazda yaşayan dinc türk əhalinin (Osmanlı və azəri türklərinin) üzərinə qəfil hucuma keçərək dəhşətli bir soyqırım törətdi. Erməni quldurları türk çağalarını süngüyə keçirir, qadınların döşünü kəsir, qoca kişilərin kürəyinə isti samavar bağlayır, yeniyetmələrin başını kəsir, yaşlı qadınların gözlərini çıxarırdılar. Osmanlı dövləti bunun qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər gördü və Güney Azərbaycanda yerləşən alaylarını da geri çağırmağa məcbur oldu. Osmanlı əsgərləri Təbrizi, o cümlədən Güney Azərbaycanın bütün bölgələrini tərk etdikləri üçün, Rusiya öz müttəfiqlərinin köməyi ilə yenidən Güney Azərbaycana soxuldu. Osmanlı ordusu isə aprel ayında Anadolunun Van vilayətində Andronikin erməni daşnaklardan ibarət olan yüz minlik ordusunu acı məğlubiyyətə uğratdı. Bu qanlı savaşda on minlərlə əsgər və zabitini itirmiş ermənilər əyinlərinə yas libası geyinərək, osmanlı türklərinin onlara qarşı soyqırım törətdiklərini bütün dünyaya car çəkməyə başladılar.

Təbriz şəhəri isə yenidən Rusiyanın tabeliyinə keçdi və rus hərbi hissələri 1918-ci ilin əvvəlinədək burda qaldı. Bütün bu dövr ərzində Güney Azərbaycan rus qoşununun başlıca ərzaq təhcizatı mərkəzlərindən biri olmuşdu.

Vətənin xilasını uğrunda gizli də olsa mübarizə aparan İDP Azərbaycan əyalət təşkilatına, onun Təbriz komitəsinə Mirzə Əli Çayçı, Mirzə Əli xan Postxana, Hacı Məhəmmədəli Badamçı başçılıq edirdi. Məşrutə inqilabı yatırıldıqdan sonra şahın və irticanın əlinə düşməmək üçün ölkəni müvəqqəti tərk etmiş Xiyabaninin vətənə qayıdışı və azadlıq hərəkatı rəhbərliyində coşqun fəaliyyətə başlaması Azərbaycan xalq hərəkatına yeni nəfəs verdi.

Xiyabani 1914-cü ildə Təbrizə qayıtdı. Bu dövrdə Təbriz “Şücaiddövlə” ləqəbi daşıyan Səməd xanın əlində idi. Şücaiddövlə Güney Azərbaycanda özbaşına bir idarəçilik qurmuşdu. Əhməd şah digər Qacar şahlarından fərqli olaraq məşrutəyə, yəni “Gələcəyə açılan cığır” istə münasibət bəsləyirdi. Odur ki, o, Məclisin açılması barədə fərman verdi. Güney Azərbaycanda seçki yeli əsməyə başladı. Demokratlarla liberallar arasında rəqabət qızıqdı.

Demokrat Partiyasının uğur qazanacağına şübhə eləməyən Şücaiddövlə Azərbaycanda seçkilərin keçirilməsinə icazə vermədi, rusların köməyinə arxalanaraq Təbrizdə seçkiləri əngəllədi. III çağırış Məclisdə Güney Azərbaycandan millət vəkili olmadı.

1917-ci ildə baş verən inqilab İranın siyasi həyatında bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Rusiya əvvəlki bütün anlaşmaları ləğv etdi. Rus inqilabından sonra Güney Azərbaycan yenidən hərəkətə gəldi. Urmiyada ermənilərlə bir kökdən olan assuriyalılar şəhəri yandıraraq qarət etdilər. Qaradağ bölgəsi şahsevənlər tərəfindən yağmalandı. Ərdəbili çar ordusundan qalmış əsgərlər yandıraraq talan etdilər. Bütün yollarda quldurlar dolaşmağa başladı. Onlar zülm əlindən qaçmış didərginləri soyub talayır və öldürürdülər.

Belə bir ictimai, siyasi və iqtisadi vəziyyətdə Xiyabani Demokrat Partiyasının Azərbaycan şöbəsini qurdu və partiyanın adını Azərbaycan Demokrat Partiyası (ADP) qoydu. Partiya Tehrandan asılı olmayaraq müstəqil şəkildə çalışmağa başladı. ADP tərəfindən Mirzə Tağı xan Rəfətin rəhbərliyi ilə “Təcəddüd” qəzeti nəşr olunmağa başladı. “Təcəddüd” qəzeti İranda və Azərbaycanda baş verən hadisələri işıqlandırır, Xiyabaninin publisistik çıxışlarını çap edirdi.

ADP 450 nümayəndənin iştirakı ilə keçirdiyi qurultayında bir qətnamə qəbul edərək, Tehrana dörd tələb irəli sürdü. a) Demokratik dəyişikliklər, o cümlədən torpaq islahatı b) Tehranda Milli Məclisin yenidən qurulması, v) Əyalət əncümələrinin təsis edilməsi, d) Məşrutənin bütün qurumları ilə birgə qüvvəyə minməsi...

ADP həmin qətnamədən sonra Azərbaycanın bütün vilayətlərində təşkilatlanmağa başladı. Xiyabani nitqləri və məqalələri ilə Azərbaycan xalqını milli mücadiləyə ruhlandırırdı. O hesab edirdi ki, Azərbaycana Tehran tərəfindən haqsızlıq edilmişdir. Tehran bu haqsızlığa və ədalətsizliyə son qoymalıdır. Xiyabani Azərbaycanın problemlərinin, Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi və əyalət əncümələrinin qurulması ilə çözləcəyinə inanırdı. ADP

Tehrandan cavab gözləmədən, Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. İlk növbədə başıpozuqluq, möhtəkirlik və aclıqla mübarizə məqsədilə bəzi qurumlar yarandı. Bunlar aşağıdakılar idi.

1. Ərzaq komissiyası - Bu komissiya imkanlı adamlardan taxıl alıb çörək bişitdirir və həmin çörəyi çox ucuz qiymətə əhaliyə satırdı. 2.Məhəllə komissiyası - Bu komissiya yaşlı insanlardan təşkil olunmuşdu və məhəllələrdəki yoxsul ailələri müəyyənləşdirib, onlara çörək çatdırılmasında Ərzaq komissiyasına yardım edirdi. 3.Yoxsullar evi-Bu komissiya yoxsul, kimsəsiz və qoca adamları bu evdə yerləşdirirdi. 4.Yardım (İanə) komissiyası-Bu komissiya yoxsullar üçün yardım toplamaqla məşğul olur, bu məqsədlə varlılardan böyük məbləğdə pul alırdı.

Xiyabani bu qurumların işinə şəxsən özü nəzarət edir və vəzifəsini pis yerinə yetirən şəxslərin adlarını “Təcəddüd” qəzetində qeyd etdirir, eyni zamanda ADP-nin iclaslarında onları ifşa edirdi. “Təcəddüd” qəzetində həmçinin bütün qurumların statistik hesabatları dərc olunurdu. Xiyabani rəsmən iqtidarda deyildi, amma Güney Azərbaycanda hər nəşləni nəzarətdə saxlayırdı.

1918-ci ilin martında bolşeviklərin köməyi ilə Quzey Azərbaycanın əksər bölgələrini işğal edərək, Azərbaycan xalqına qarşı tarixdə görünməmiş soyqırım tətbiq edən erməni-daşnak ordusu, eyni zamanda Təbrizi və Güney Azərbaycanın bir çox bölgələrini də işğal edərək qırğınlar törətdi. Az bir müddət içində silahsız insanlara divan tutan ermənilər, Güney Azərbaycanda da on minlərlə insanı vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Belə bir zamanda Osmanlı ordusunun komandanları Quzey Azərbaycanı xilas etməkdən ötrü Qafqaz İslam Ordusunun bir neçə korpusunu göndərdiyi kimi, Güney Azərbaycanı da daşnak işğalından xilas etmək üçün bir neçə alay göndərdi. Osmanlı ordusu tez bir zaman içərisində daşnakları acı məğlubiyyətə uğradaraq, Təbrizi və başqa bölgələri işğaldan azad etdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, Qulam Məmmədlinin 1949-cu ildə “ Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi

tarixindən” sisilə yazılarından olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında “Xiyabani” adlı tədqiqat əsərində bir çox yalnışlıqlara yol verilmişdir ki, bunlardan biri də 1918-ci ildə osmanlıların Güney Azərbaycana gəlişi ilə bağlıdır. Qulam Məmmədli bu tədqiqat əsərində həm Osmanlı türklərinə, həm də güneyli qardaşlarımıza ifrat dərəcəsində böhtanlar yağdırır. Qulam Məmmədli əsərin 58-ci səhifəsində yazır: “Birinci dünya müharibəsi zamanı rus ordusu qarşısında məğlub olub, Ərzurumun qərbinə qədər geri çəkilməmiş osmanlı qoşunları, rus ordusunun Sovet hökuməti tərəfindən cəbhədən geri çağırıldığını və nəticədə meydanın boş olduğunu görüb, cəsarətə gəldi. Bu ordudan ayrılmış bir qol, Ehsan bəyin komandanlığı altında Urmiya və Salmasi asorulardan xilas etmək bəhanəsilə 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycana söxulub, Qərb və Şərq torpaqlarını tutduqdan sonra Təbrizə girdilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu zaman Azərbaycanda aclıq idi. Buna baxmayaraq həmin çağırılmamış “qonaqlar” əllərinə keçən taxıl anbarlarını tutur və pulsuz-parasız talayırdılar. Onsuz da fəlakət içərisində olan bu ölkəni bu ac qurdların əlindən qurtarmaq lazım idi. Xiyabani yerli hökumət nümayəndələri ilə məsləhətdəşdikdən sonra, osmanlı komandanlığının qərətgirliyinə qarşı bir sədd olsun deyə, onlara müəyyən miqdarda taxıl buraxılması qərarına gəldi. Türklərlə razılaşdırılmış şərt maddələrindən biri də ondan ibarət idi ki, türklər özləri kəndə getməyəcək və əhaliyə əziyyət verməyəcəkdir. Bu şərt hər iki tərəfdən qəbul edilmişdi, lakin osmanlılar vəd edilmiş taxılı aldıqdan sonra, onunla kifayətlənməyib, özləri ölkəni qarət etməyə başlamışdılar”.¹

Qulam Məmmədli sonrakı səhifələrdə də osmanlıların quldurluqla və qarətlə məşğul olduqlarından, yerli əhaliyə zülm etdiklərindən yazır, eyni zamanda onların turanşılıq siyasəti apardıqlarını, “İttihadi-İslam” adlı bir cəmiyyət düzəldib, bu cəmiyyət vasitəsilə turançılıq ideyalarını yaydıqlarını qeyd edir.

¹ Q.Məmmədli. Ş.M.Xiyabani. Bakı, 1949, səh.58.

Həqiqəti əks etdirən tarixi mənbələr göstərir ki, mənfur sosializm ideologiyasının fəal təbliğatçılarından biri olan Qulam Məmmədli ağ yalan danışır. Buna misal olaraq 2000-ci ildə “Orxan” nəşriyyatında çapdan çıxmış, müəllifləri Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bije) və Səməd Bayramzadənin “Güney Azərbaycan” kitabını misal gətirmək olar. Belə ki, “Gülüstən müqaviləsi”ndən başlayaraq dövrümüzdə qədər Güney Azərbaycanın tarixini arxiv materialları əsasında əks etdirən bu kitabda, bu haqda istənilən qədər məlumat vardır.

Güney Azərbaycan mühacirət nəsrində tarixi romanlar müəllifi kimi şöhrət qazanmış Abbas Pənahi Makulinin “Xiyabani” romanına nəzər salarkən də biz bir sıra tarixi gerçəkliklərin əksinə olan səhnələrə rast gəlirik. Roman bədii cəhətdən roman janrının demək olar ki, bütün tələblərinə cavab versə də, burada da biz osmanlıların Təbrizə və Güney Azərbaycana xoş niyyətlə gəlmədiklərinin, “zavallı” erməni xalqına zülm elədiklərinin şahidi oluruq. Makulu bundan əlavə romana Siranuş, Şuşanik, Karo, Hampo, Arakel kimi “müsbət” erməni surətləri salmışdır ki, bunların nə Səttarxan hərəkətinə, nə də ondan sonrakı Xiyabani ilə bağlı olan hadisələrə heç bir aidiyyəti yoxdur. Əslində bu personajlar əsərdə bədii xarakterləri ifadə etmir, əksinə yamaq kimi görünür.

Beləliklə, Qılman İlkinin “Şimal küləyi” romanındakı kimi, öz əsərlərində türkə düşmən, erməniyə isə qardaş deyən bu müəlliflər, ağa qara, qaraya isə ağ deyərək, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalqımıza qarşı zaman-zaman soyqırımlar tətbiq edən, torpaqlarımızı işğal edib, milyonlarla soydaşlarımızı öz dogma yurdundan, ev-eşiyindən didərgin salan, hər an bələkdəki körpəmizin də qanını içməyə hazır olan ermənilərin dəyirmanına su tökmüşlər.

1918-ci ilin yayında Osmanlı ordusu Təbrizi və başqa bölgələri işğaldan azad edəndən sonra, türkçü görüşlərlə tanınan Məcdüssəltənəti Güney Azərbaycana vali təyin etdi. Vali türk dilində “Azərbadeqan” adlı bir qəzet çıxarmağa başladı. Yeni rəhbərlik “İttihadi-İslam” adlı bir təşkilat

quraraq Təbrizdə və Urmiyada öz dayaqlarını yaratdı. Xiyabani siyasi bir səhv buraxaraq, osmanlı əsgərlərinin Güney Azərbaycandan çıxarılmasını tələb etdi. Osmanlı paşası Xiyabaninin və onun silahdaşlarının tutulmasını əmr etdi. Xiyabani və silahdaşları həbs olunub Qarsa gətirildilər. Onlar Qarsda bir müddət saxlandıqdan sonra Fars bölgəsinə sürgün edildilər. ADP Osmanlı ordusunun əsgərləri tərəfindən dağıldı.

1918-ci ilin noyabırında Osmanlı ordusunun alayları Güney Azərbaycanı tərk etdilər. Xiyabani Azərbaycana qayıdaraq ADP-ni yenidən topladı. “Təcəddüd” qəzetinin nəşri bərpa olundu. Həmin dövrdə ADP daxilində fikir ayrılığı yarandı. Partiya Xiyabaninin və doktor Zeynalabdinin başçılıq etdiyi iki qrupa ayrıldı. Bu qruplar “Təcəddüdyun” və “Tənqidyun” adlanırdı. Xiyabaninin əleyhdarları, onun partiyanı demokratik metodlarla idarə etmədiyini söyləyirdilər. Onlar Mirzə Tağı xan Rəfətin yenidən partiyaya qəbul olunmasına etiraz edirdilər. Mirzə Rəfət, Osmanlı hərbi qüvvələri Güney Azərbaycanda olduğu müddətdə “Azərbadeqan” qəzetinin baş redaktoru olmuşdu. Tənqidçilər belə hesab edirdilər ki, o, osmanlılarla əməkdaşlıq etdiyinə görə partiya sıralarında ola bilməz. Lakin Xiyabani bu etirazları qəbul etmədi və Mirzə Rəfəti yenidən “Təcəddüd”ün baş redaktoru təyin etdi. Xiyabaninin əleyhdarları partiyanın yalnız Azərbaycan partuyası olmasına da qarşı çıxırdılar. Sonralar Xiyabaniyə xəyanət etmiş Əhməd Kəsrəvi də “Tənqidçilər” qrupuna daxil idi.

Rus inqilabından sonra İranda İngiltərənin siyasi nüfuzu artdı. Vüsüqüddövlənin 1919-cu ildə İngiltərə ilə bağladığı müqavilə bu nüfuzun ən bariz göstəricisi idi. Həmin müqaviləyə görə İngiltərə İrana 2 milyon kredit verərək, eyni zamanda İranda dəmiryolu tikəcəkdə. Bunun müqabilində İran ordunun silahla təhcizatı, hərbi təlim və idarəçilikdə müşavirlik hüququnu İngiltərəyə verirdi. Vüsüqdövlənin bu müqaviləsi İranda böyük çılgınlıqla qarşılandı. ADP bu müqaviləni bir sui-qəsd kimi dəyərləndirdi. Vüsüqdövlə təzədən Eynüddövləni Azərbaycana vali təyin etdi. Eynüddövlə Məçrutəyə qarşı olduğu üçün Azərbaycanda qətiyyənlə sevilirdi. Xiyabani də onun

valiliyini qəbul etmədi. Məhz bundan sonra Güney Azərbaycanda yenidən Milli azadlıq hərəkatının qığılımları görünməyə başladı. Tehran, Azərbaycanda başlamış Milli azadlıq hərəkatının getdikcə genişləndiyini, get-gedə daha çox nahiyyə və vilayətləri əhatə etdiyini görüb, qorxuya düşdü, odur ki, irtica tədbirləri görmək qərarına gəldi.

Vüsüqiddövlə İngiltərə ilə olan müqavilənin Məclis tərəfindən təsdiq olunmasını gözləmədən, onun ayrı-ayrı maddələrini həyata keçirməkdə idi. Onun kabinetinin xarici işlər naziri Şahzadə Nüsrəttüddövlə Firuz Parisdə ingilis maliyyə müstəşarı İsmət ilə üç illik bir qərar imzalamışdı. Bu qərar da əsasən ingilis zabitlərindən ibarət bir komisiyon təşkil edilmişdi və İranın qoşun işlərini yenidən qurmaq bu komisiyona tapşırılmışdı.

Vüsüqiddövlə bununla kifayətlənməyib Güney Azərbaycanda bir sıra kədr dəyişiklikləri etməyə başladı. Azərbaycan polisində rəhbərlik etməyi isveçrəli Bierlinq Flenq Kioya tapşırırdı. Bu dövr ərzində Azərbaycanın bəzi bölgələri yezidi-kürdlərin hücumlarına məruz qaldı. Şəkkak tayfasının başçısı İsmayıl Simko, Azərbaycanın bəzi bölgələrində böyük özbaşnalıqlar törətdi, o cümlədən bütün teleqraf xəttlərini kəsərək, rabitə problemi yaratdı. Şübhəsiz ki, bu da şah üsul-idarəsinin Azərbaycana qarşı işlədilmiş iyrənc bir siyasəti idi. Yezidi-kürdlər cəsur azərbaycanlılar tərəfindən güclü müqavimətə rast gəlib pərən-pərən düşdülər və quldurluqlarından əl çəkmək məcburiyyətində qaldılar.

1919-cu ilin fevral ayında Bierlinq Təbrizə gəldi və xalqla sərt davranmağa başladı. Polis ADP üzvləri və din xadimləri ilə amansız rəftar etdi. ADP üzvlərindən bir neçəsinin həbsi iğtişaslara səbəb oldu. Şəhər sakinləri polis idarəsinin önünə topılaşdılar, Xiyabani başda olmaqla camaat polis idarəsinə hücum edib həbsdə olanları azad etdi. Lakin bununla nümayişlər səngimədi. Xalq “Təcəddüd” qəzetinin redaksiyasının həyətinə toplaşib bir bəyənət yaydı. Bəyənətdə konstutsiyanın qüvvəyə minməsi, məşruteliyyətin bərpası, ictimai təhlükəsizlik və xalqın rifahının təmin edilməsi tələb olunurdu. Xiyabaninin və Demokrat Partiyasının tələbi daha radikal idi.

Xiyabani Azərbaycanda Tehrandan asılı olmayan bir dövlət qurmaq istəyində idi. Bunun üçün o, xalqın dəstəyi ilə Təbrizə nəzarəti ələ keçirdi. Vüsüqdövlə qorxuya düşüb istefa verdi. Yeni kabinəni təşkil etmək Müşiriddövləyə tapşırıldı. Müşiriddövlə iş başına gələn kimi bir bəyannamə nəşr etdirdi. Bu bəyannaməyə görə Vüsüqdövlənin İngiltərə ilə bağladığı müqavilənin dayandırıldığı bildirilirdi. Müqavilə Məclis tərəfindən təsdiq edilməyincə qüvvəyə malik olmamalı idi.

Müşiriddövlə bununla gözdən pərdə asırdı. O, bununla Xiyabaninin başçılığı ilə başlanan qiyamın qarşısını almaq istəyirdi.

Xiyabani Nürşüddövlə ilə apardığı müzakirə zamanı qeyd etmişdi: “Dövlət millətin iradəsinə arxalanmadıqca uğur qazana bilməyəcək. Bizim ölkədə isə Dövlət bir nəfər vəzirdən ibarətdir ki, o da istədiyi 5-10 nəfəri ətrafına toplamış və xalqa hakim kəsilmişdir. Bu hökumətdə kütlənin iştirakı yoxdur. Əksinə bir dəstə xain şəxslər bu vəzirləri millət adından vəzərat məsxədinə namizəd etmişdir. Belə bir hökumət heç də xalqın dərd və ehtiyacına əhəmiyyət vermir. Xalq Dövlət əleyhinə üsyan və ya mütəşəkkil çıxış etdiyi zaman ortalığa belə bir sual atır: -Nə istəyirsiniz? Xalq yazıqcasına öz arzularını hökumətə izhar edir. Hökumət isə əsassız və boş vədlərlə xalqı aldadıb, onu qiyam daşını ətəyindən tökməyə dəvət edir. Lakin bizim qiyam bundan ötrü deyildir ki, icz və yalvarışla Dövlətdən istirham və iltimas edək. Bizim məqsədimiz budur ki, xalq özü bilavasitə vəzir və hakimlərini təyin etsin”.

Əlbəttə Xiyabaninin bu təklifləri Mürşüddövləni razı sala bilməzdi. Xiyabani isə öz tələblərində möhkəm durmuşdu. Yuxarıda qeyd olunan danışıqlar birbaşa teleqraf xətti ilə aparılırdı. Xiyabani həmin danışıqların nəticələri haqqında izahat verib deyirdi: “Bu gün Dövlət heyəti ilə apardığımız müzakirə zamanı belə nəticəyə gəldik; Dövlət hər şeydən əvvəl Azərbaycana bir nəfər vali göndərmək fikrindədir. Lakin bizim valiyə ehtiyacımız yoxdur. Azərbaycanı idarə etməyə özümüz də layiq və qadirik.

Qoy Dövlət hər şeydən əvvəl Azərbaycanın ehtiyaclarını rəf etməklə bərabər azadxahların tələblərinə müvafiq tədbirlər görsün”.

Xiyabaninin yağlı vədlərə uymayacağını görən baş vəzir bu dəfə mətbuat vasitəsilə hucuma keçib, qiyamı və onun rəhbərlərini məmləkətə xəyanətdə ittiham etməyə başladı. Bu cəbhədə əsas vəzifəni ingilis cəsusu Ziyaəddin Təbabətiyə və onun “Rəd” qəzetinə, habelə Məlikşüara Baharın müdirliyi altında çıxan “İran” qəzetinə tapşırı. Ziyaəddin “Rəd”in səhifələrində Xiyabaninin, eyni zamanda azərbaycanlıların azadlıq mübarizəsini ləkələməyə başladı. O, Əminəlmülk imzası ilə çap etdiyi məqalədə Azərbaycanda əminiyyət olmadığını iddə edirdi. “İran” qəzeti də onun səsinə səs verib, Xiyabani hərəkətinə və qiyama böhtanlar atırdı. Xiyabani düşmən cəbhəsindən qalxan bu ittihamı susdurmaq məqsədiylə söylədiyi nitqində demişdi: “Rəd” qəzeti Əminəlmülkün bəyənətini, “İran” qəzeti də Təbriz qiyamı haqqında xüsusi məqalə dərc etmişdir. Tehran qəzetlərindəki bu məqalələrin bizim nəzərimizdə əhəmiyyəti yoxdur və olmayacaqdır. Nəhayət Təbrizdən çıxan bu günəşin nuru yapalaqların gözünü kor edəcəkdir”.

Bundan sonra qiyamlar yenə davam etdi və azadxahlarla irticaçılar arasında dəfələrlə qanlı döyüşlər baş verdi. Təbrizdə başlamış üsyan tədricən Güney Azərbaycanın başqa mahal və şəhərlərini də-Zəncan, Marağa, Əhər, Xoy, Ərdəbil və s. əhatə etdi. Təbriz üsyanı dövründə Tehrandə və İranın digər mühüm məntəqələrində bu üsyana açıqca hüsn-rəğbət və həmrəylik güclü idi.

Təbrizə hərbi yardımlar da təklif olunurdu. Lakin İranı, iranlı azad etməlidir”-deyən Xiyabani İranın daxilindən və xaricindən olunan bir sıra hərbi yardım təkliflərini rədd etdi. Üsyanın gedişi zamanı baş vermiş müəyyən hadisələr Xiyabaninin bu sərt mövqeyinə haqq qazandırır. Xüsusilə həmin dövrdə Gilandakı hərəkətin bəzi xoşagəlməz (neqativ) cəhətləri, o sıradan Sovet rəhbərlərinin (Çarizmlə ingilislər arasında İranın bölünməsi haqqında 1907-ci və 1915-ci illər gizli sazişlərinin ləğvini elan

etməklə demokratların rəğbətini qazanmış bolşeviklərin) rəsmi bəyənətlərinin tam əksinə olaraq 1920-ci il mayın 18-də yenidən-onun Xəzər dənizi sahilində yerləşən liman şəhəri Ənzəliyə hərbi hissələr çıxarması və sonrakı hadisələr Xiyabanidə bolşeviklərə olan inamı tamamilə qırdı. Bu aylar ərzində “On birinci qırmızı ordu”nun Quzey Azərbaycanı işğal etməsi, Bakıda və Gəncədə müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlar törətməsi, bir sözlə azərbaycanlılara divan tutması, eyni zamanda Gilandakı sovetlərin dəstəklədiyi ifrat solçu kommunistlərin mənfur siyasətinin əsil mahiyyəti Xiyabaniyə çox şeyləri aydınlaşdırdı. Yalnız indi Leninin və bolşeviklərin iç üzünü tanıyan Xiyabani avqust ayının 7-də “Yuq Rossiya” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə öz fikrini bolşevizmi “Çarizmin o biri üzü” adlandırmışdı.

İrənin Əsas Qanununa uyğun Əyalət Əncüməni yaradılması haqqında Tehrana müraciətinə cavab almayan üsyan rəhbərliyi, yerlərdə hakimiyyətin demokratlar əlinə keçməsinə istinadən iyunun 24-də Konustutsiyadakından daha yüksək müxbir hüquqlara və silahlı qüvvələrə malik Milli Hökumət (MH) yaratdı. Xiyabaninin sədr seçildiyi “MH” iyunun 24-də “Təcəddüd” qəzeti redaksiyası binasından, üsyandan əvvəl mərkəzi dövlət idarələrinin yerləşdiyi və vəliəhdin iqamətgahı olan binaya-Ala Qapıya köçürüldü. Milli Hökumətin tələbiylə vəliəhdin hərəmxanası və xidmətçiləri, eləcə də üsyan zamanı Təbrizə göndərilmiş vali Eynüddövlə Təbrizi tərk etdilər. Beləliklə Təbrizdə mərkəzdən göndərilmiş bir nəfər də məmur qalmadı.

Bundan sonra irticaçılar yenə üsyanı yatırmaq, daha doğrusu Milli Hökuməti yıxmaqdan ötrü yenə Təbrizə hucuma keçdilər. Hər dəfə də Milli azadlıq hərəkətinin əsgərləri irticaçılara layiqli cavab verərək, onları geri çikilməyə məcbur etdi. Nəhayət, Xiyabani Azərbaycanı müstəqil Dövlət elan edərək adını “Azadstan” qoydu. Lakin “Azadstan” Dövlətinin ömrü uzun sürmədi. Müstəqillik elan olunandan altı ay sonra 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində, yenicə Azərbaycan valisi təyin olunmuş Hidayət Müxbirsəltənə böyük bir ordu ilə Təbrizə doğru hərəkət etdi. O, Təbrizə hucuma

keçməmişdən əvvəl ingilis və Amerikan konsulluqlarına xəbər verdi, sonra isə kazak dəstələri ilə birləşərək Təbrizə daxil oldu. Demokratlar bu səfər dinc əhali ayaq altında qalmasın deyə, Müxbirsəltənənin ordusuna heç bir müqavimət göstərmədilər. Təbrizdə Müxbirsəltənə ilə Xiyabani arasında bir sıra danışıqlar oldu. Lakin bu danışıqlar heç bir şeyi həll etmədi. Xiyabani Müxbirsəltənəyə sərt cavablar verib, onun istefasını tələb etdi. Müxbirsəltənə fırıldaqlarının baş tutmadığını görüb, gizli surətdə Azadstan Dövlətini yıxmaqdan ötrü fəaliyyətə başladı. O, Milli hökumətin jandarm dəstəsini öz tərəfinə çəkə bildi. Onların başçısı Hüseyn xan Majorla birləşib plan hazırladı. Onlar jandarm polkundan bir neçə dəstəni ətraf kəndləri və yolları tutmaq üçün göndərdilər.

Bundan bir neçə gün keçəndən sonra yollarda quldurlar olduğu barədə söz yayıldı. Mirzə Hüseyn Major “quldurlarla mübarizə aparmaq” bəhanəsilə 800 nəfərlik jandarm dəstəsini özü ilə bərabər Basminc tərəfə apardı. Beləliklə Milli Hökumətin son silahlı dəstəsi də mərkəzdən çıxarıldı. Təbrizdə yalnız İran kazak briqadası qaldı. Həmin briqada isə Tehran hökumətinə sadıq idi.

Müxbirsəltənə ilə Xiyabani arasındakı münasibətin ən gərgin günlərində, yəni sentyabr ayının 7-də Cəlil Məmmədquluzadə Təbrizə gəldi. O, tək gəlməmişdi, özüylə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini də gətirmişdi. Xiyabani Mirzə Cəlillə görüşdü və uzun sürən səmimi müsahibədən sonra, “Molla Nəsrəddin”i Təbrizdə çap etmək işində əlindən gələn köməyi əsirgəməyəcəyini söylədi. Lakin Azərbaycan xalqının azadlıq və səadəti uğrunda bu iki simanın dostluğu çox sürmədi. Bu görüş birinci və sonuncu oldu. Çünki Müxbirsəltənənin əmriylə hərbi qüvvələr üç yüzdən çox demokrat ailəsini dağıdıb qarət edəndən sonra, Milli Hökumətin yerləşdiyi Ala-Qapını tutdular. Xiyabani isə Həsən Miyanəçinin evində olduğundan, sentyabrın 14-də kazaklar bura hucum çəkдилər. Xiyabani ilə kazaklar arasında atışma başladı. Xiyabani bir neçə düşməni məhv edəndən sonra,

onların əlinə keçməsin deyə son gülləsi ilə özünü vurdu. Bununla da Azadstan Dövlətinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xiyabani bir siyasi və ictimai xadim kimi bir sıra müsbət keyfiyyətlərə malik olsa da, öz siyasi fəaliyyətində bir sıra xətalara yol vermişdi. Belə ki, o, Okyabr inqilabının yaradıcısı Leninə və Qırmızı Orduya dərin məhəbbət bəsləmişdi. Quzey Azərbaycanı qana boyayan Leninə və Qırmızı Orduya məhəbbət bəsləyən Xiyabani, “Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti”nə və onun qurucularına o qədər də hüsn-rəğbət bəsləmirdi. Tarixi mənbələr göstərir ki, Xiyabaninin “Azərbaycan” adını “Azadstan”a çevirməsinin səbəbi məhz bu olmuşdur. Onun Quzey Azərbaycanın 1918-ci il may ayının 28-də elan olunan müstəqilliyinə qeyri-səmimi münasibəti, onun Quzey Azərbaycanı “XI qızıl ordu” işğal edəndə qədər, Quzey Azərbaycanla bütün əlaqələrinin kəsilməsinə səbəb olmuşdu. Xiyabanin “Turançılıq ideyası”na da münasibəti müsbət olmamışdır. Lakin Nəriman Nərimanov kimi, Xiyabani də sonradan Leninin və bolşeviklərin riyakarlığını görüb peşmançılıq çəkmişdir. Bəlkə bu da onun siyasi karyerasının zəifləməsinə, müəyyən qədər bədbinliyə qapılmasına və ümumiyyətlə, hər kəsə qarşı inamının itməsinə səbəb olmuşdur. Əlbəttə, bütün bu qeydlər Xiyabanini tənqid etməkdən ötrü deyildir. Xiyabani quzeyli-güneyli Azərbaycan xalqının qəhrəman oğludur. Lakin həyatda peyqəmbərlərdən və övliyalardan başqa ideal insan olmayıb və heç zaman da olmayacaq. Çox təəsüflər olsun ki, istər Xiyabaninin tədqiqatçıları, istərsə də onun haqqında bədii əsərlər yazan ədiblər, onun yalnız müsbət keyfiyyətlərini göstərməklə kifayətlənmiş, səhvlərini isə nəzərə çatdırmamışlar.

ƏDƏBİ FƏALİYYƏTI...

Alovlu natiq, istedadlı publisist jurnalist-mühərrir

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətini əsasən daxili istibad və xarici müstəmləkəçilərlə mübarizə, Azərbaycan cəmiyyətinin islahı üçün yeni

yolların axtarışı, yeni elmlərə münasibətdə İslam dininin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, torpaq islahatı, iqtisadi məsələlər, rabitə vasitələri, vergi sisteminin nizamlanması, mülkiyyət məsələləri və şübhəsiz ki, ilk növbədə azadlıq, hürriyyət arzusu əhatə edirdi.

Xiyabaninin publisistikası şah üsul-idarəsinin milli təfəkkürün inkarına söykəndiyi bir zamanda, Azərbaycan xalqını qoruyan sipər kimi idi. Xiyabani publisistikası xalqına imperializmin cazibə qüvvəsinə qarşı müqavimət göstərməkdən ötrü mənəvi güc bəxş edirdi.

Xiyabani ictimai və siyasi baxışlarını fəlsəfə əsasında irəli sürür, bütün çıxışlarında hadisələri bir siyasətçi kimi deyil, bir filosof kimi təhlil edirdi. O, Güney Azərbaycan milliyətçi hərəkatının lideri olmaqdan əlavə, həm də Azərbaycanın ən görkəmli publisistlərindən biri sayılır. Onun düşüncəsinin mərkəzində “Təcəddüd” (müasirləşmə) məfhumu dayanırdı. O, hətta üsyanın həyata keçirilməsini nəzəri cəhətdən işləyib hazırladığı “Təcəddüd” məsləki əsasında təşkil etmişdi. “Təcəddüd” yenilikçi məsləki imperializm ağalığına, şah hakimiyyətinin zülmünə, feodal geriliyi və istibad qalıqlarına, ictimai ədalətsizliyə qarşı üsyan edən siyasi və demokratik azadlıqlar, həqiqi xalq hakimiyyəti və s. kimi inqilabi-demokratik tələblər irəli sürən, nəhayət Güney Azərbaycanın milli hüquqları uğrunda mübarizə aparan bir əqidə, siyasi-nəzəri bir cərəyan idi. Bu cərəyan siyasi mübarizədə nə sağ, nə də sol olmayan, Xiyabaninin dəfələrlə təkrar etdiyi “Qara xətt” götürən radikal xırda burjuva platforması idi. Həmin cərəyan iri burjuaziya və torpaq əsilzadələrindən başqa bütün sinif və təbəqələri vahid bir cəbhədə birləşdirmək imkanı verən və o vaxt üçün məqbul sayılan düzgün hərəkət xətti idi.

“Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran səninlə Avropa mədəniyyətinə baxır”-deyən Xiyabani, Təbrizdən başlamış üsyanın bütün İrana yayılacağını və bu işdə Azərbaycanın, ələlxüsus Təbrizin mühüm rol oynayacağını söyləyirdi. “Təbriz İrana nicat verəcəkdir” kəlamı dogma diyarı Azərbaycanın vurğunu və fədaisi olan Xiyabaninin səmimi sözləri idi. İyun ayının 23-də o deyirdi: “Bu gün Təbrizdə hökumət demokratların əlindədir.

Bu demokratik hökumət Təbrizdən başlayacaq və İranın ən ucqar şəhərlərinə də şamil olacaqdır. Biz yavaş-yavaş bu ali məqsəsimizə çatacağıq. Bütün idarə və məqamlar bizim nəzarətimiz altında olacaq”.

Bununla da Xiyabani gələcək demokratik quruluşda bütün İranda, əslində hakimiyyət başında məhz azərbaycanlıları görmək əzmini ifadə etmişdir.

İranda müasirləşmə, qərbləşmə ilə sinonimdir və qərbləşmə milli dəyərlərin inkarı kimi başa düşülür. Xiyabaniyə görə isə “Təcəddüd” cəmiyyət və fərd səviyyəsində müasir dövrün şərtlərini mənimsəmək və zamanla ayaqlaşmaqdır” O, təcəddüdü milli dəyərlərin üzərində qurulmuş yeniləşmə prosesi kimi görürdü. Xiyabaninin düşüncəsində müstəqilliyin çox önəmli yeri var idi. Müstəqillik olmayan yerdə təcəddüddən söhbət gedə bilməz. Bir humanist və bütün bəçəriyyəti sevən insan kimi

Xiyabani tək öz xalqının deyil, bütün xalqların müstəqil olmasını istəyirdi. O, çıxışlarının birində hər bir xalqın müstəqilliyinə xüsusi əhəmiyyət verərək “Bir xalqın şərəfəti üçün birinci şərt onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və fəaliyyəti yoxdur”- demişdi.

Xiyabaninin üzərində dayandığı xüsusi problemlərdən biri də Azadstanda qadınların ictimai həyatda iştirakı məsələsi idi. O, Güney Azərbaycanda (Azadstanda) ümumiyyətlə bütün İran tarixində ilk dəfə olaraq belə aydınlıqla və yüksək məqamda qadınların fəal sosial qüvvəyə çevrilməsi ideyasını irəli sürürdü. Onun bir sıra məqalələri (“Dünyanın məhşur qadınları”, “Dünya qadınlarının tərəqqisi”, “Bizim qadınlarımız”, “Sabahkı analarımız” və s.) və nitqləri məhz bu mühüm problemə toxunurdu. Məsələn o deyirdi: “İctimai həyatdan ayrı yaşayan qadınlar aləmi böyük əhəmiyyətə və həyati qüvvəyə malik olan bir dünyadır. Qadınlarımızın ölkə müqəddəratında və demokratiyanın gələcəyində böyük payları vardır. Qadınlarımız öz səy və qeyrətlərini, qüvvət və qüdrətlərini vətənin və xalqın xeyrinə olan işlərə sərf etməlidir”.

Xiyabaninin təşəbbüsü ilə üsyan dövründə Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin açılması bu yolda atılan ilk addımlardan biri idi.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti əsasən irticaçıların yırtıcılaşdığı bir dövrə təsadüf edir. Məhz buna görə də onun publisistikasında müstəmləkə xalqlarının çox acınacaqlı vəziyyəti, imperialislərin təkcə İranda yox, bütün Şərqdə törətdiyi fitnəkarlıqlar xüsusi yür tutur. Xiyabaninin publisist yazılarında və çıxışlarında İran milli azadlıq hərəkatının sadəcə icmalı deyil, bu hadisələrin xarakteri, mahiyyəti və istiqaməti obyektiv şəkildə izah edilir. Bilavasitə hadisələrin içində olan ictimai xadimin alovlu sözləri xalqı daima ölüm-dirim mübarizəsində qətiyyətli, cəsarətli, sərvaxt və həmrəy olmağa ruhlandırır.

Bu dövrdə Güney Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafında “Təcəddüd” qəzetinin böyük rolu olmuşdu. Geniş xalq kütlələri arasında qəzetin nüfuzunu təsəvvür etmək üçün, onun redaksiyasına göndərilən məktubları nəzərdən keçirmək kifayətdir. Kəndli, şəhərli, kargər, əsnaf, ruhani və s. Təbəqələrin nümayəndələri tərəfindən yazılan bu məktublarda geniş xalq kütlələrinin “Təcəddüd” qəzetinə səmimiyyəti oxunmaqdadır. “Təcəddüd” 1917-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlayandan sonra, 137-ci nömrədən 202-ci nömrəyədək rəsmən Xiyabaninin müdirliyi və baş mühərrirliyi ilə çap edilmişdi. Öz məzmunu və istiqaməti cəhətdən İranda çıxan bütün qəzetlərdən fərqlənən “Təcəddüd”ün əsasən fars dilində nəşr edilməsi, Xiyabaninin Azərbaycan dilini intişar etmək yolunda olan tədbirlərə qarşı bir hərəkat idi. Hamıya məlumdur ki, İranda, Şah İsmayıl Xətəinin dövrünü çıxsaq, tarix boyu sayı farslardan artıq olan azərbaycanlılara bir xalq kimi heç bir hüquq verilməmişdir. Xiyabaninin yaşadığı dövrdə 1906-cı ilin dekabrından Təbrizdə nəşr olunmağa başlayan “Azərbaycan” adlı satirik jurnalından və “Fəryad” adlı qəzetdən başqa İranda ümumiyyətlə azərbaycanlılarla bağlı nə bir dərgi, nə də bir ruznamə nəşr olunmamışdı. “Azərbaycan” jurnalı da Məşrutə hərəkatı dövründə yalnız bir il müddətində fəaliyyət göstərmişdi. Şübhəsiz ki, bütün bunlar da Xiyabanini düşündürməyə bilməzdi. Ancaq “Təcəddüd”ün fars

dilində çıxmasının başqa bir səbəbi də var idi. Hamıya məlumdur ki, İranda yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti fars dilində sərbəst danışa, eynü zamanda oxuya-yaza bilir. Lakin İranda yaşayan farsların böyük bir qismi Azərbaycan dilində bir kəlmə söz də bilmirlər. Şübhəsiz ki, “Təcəddüd”ün fars dilində çıxmasının səbəblərindən də biri bu idi ki, farslar da bu qəzeti oxuyub maariflənsinlər.

Xiyabani siyasi mübarizənin məqsəd və amalı haqqında “Təcəddüd”ün səhifələrində dərin və bariz məqalələr yazırdı. 24-cü səhifədə Xiyabani tərəfindən yazılmış “Azərbaycan” adlı məqalə diqqəti xüsusilə cəlb edir. O, bu məqaləsində Azərbaycanın müqəddəratı, azadlığı, istiqlaliyyət və milli varlığı məsələsini fəlsəfi baxışlarla vermişdir. Ümumiyyətlə, hər cümləsində dərinliklərə varan Xiyabani heç vaxt boş-boşuna söz işlətməmiş, dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin təbirincə desək, hər sözü az, daha xoş və yerində işlətməmişdir. Xiyabani bu məqalədə öz ürək sözlərini belə ifadə edir: “Azərbaycan! Bəhanə axtaran özgələr və kin-küdurətli özününkülər qarşısında vurdu, vuruldu, öldü, öldürüldü. Həyatın çətinliklər və çəkçevirləri içərisində inqilab və təkamül yolunu keçib yaşadı. Ucdan tutma qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkatını və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir.

Özgələr və “özümüzünkülər” ürəklərində saxladıqları yaramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinəsi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar. Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları və qəhrəman qocaları başlarını rəşadət səmalarında uca tutub, zülm və ədalətsizlik dünyasını öz ayaqları altında gördülər. Öz gənc həyatlarını həqiqət və azadlıq yolunda mərdliklə fəda edən Azərbaycan övladları içərisində elə məsum balalara təsadüf etmək olurdu ki, dar ağacı belə onların zəif vücudu qarşısında tir-tir titrəyirdi. Onların hədəqədən çıxmış gözləri, göyərmiş dodaqları və söxölmüş boğazları cəlladları qorxudur, rənglərini qaçırdı.

Müharibə əleyhinə olan qüvvələr, daxili və xarici düşmənlər soxulmuş bu varlı əyaləti öz məcaraları üçün meydan təyin etdilər. Təcavüz və zülmün qanlı pəncəsi bu vətənin nazənin vücudunu parçaladı, qalib və məğlubların yandırdığı atəşlər abad yerləri yaxıb külə döndərdi. Duz-çörək qanmayan ünsürlərin qanlı xəncəri Azərbaycanın hörmətdən salınmış qözlərinin vücudunda elə yaralar açdı ki, onların qanlı dodaqları bir daha yumula bilməyəcəkdir.

Hələ də azərbaycanlıların qanı axıdılmaqdadır. Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanın parçalanmış vücuduna dikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlmələrdə, qələmlərin yazdığı sözlərdə təqdir səsləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir. Lakin ey qeyrətli Azərbaycan! Ey vətən məftunlarının istiqamətli övladları, ey azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanı! Ey təriflərə ehtiyacı olmayan Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənə veridiyin şəhidlərin qanı bahasıdır. Bunlar sənə həqiqətən ölməmiş cavanlarının, cavanmərd qocalarının, təsəlli tapmamış qadınlarının və qızlarının səsidir ki, təqdir və təqdisləri İran səmalarında tərənnüm edir. Bu eşitdiyin onların səsidir. Dinlə və ayıl! Ey Azərbaycan! Ey demokratik Azərbaycan başını qaldır!

Tutalım ki, bu gün fəlakət və səfalət girdabında boğaza qədər müsibətlərə batmış, vücudun əziyyətlərə düçar olmuş, ən ağır ehtiyaclar içərisində gücsüz və qüvvətsiz əl-ayaq çalmaqdasan. Tutalım ki, qışın bu şaxtası lüt vücuduna qorxunc neştərlərini sancmaqdadır. Tutalım ki, çox bədbəxtsən. Tutalım ki, müharibədə iştirak edən ölkələr sənə qədər xar olmamışlar. Təqsirli millətlər sənə qədər əzab və işgəncələrə düçar olmamışlar.

Dünyanın ən günahkar ailələri hamısı xilas ildular. Sən isə hələ giriftarsan”.¹

¹ Ş.M.Xiyabani. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, 1961, “Azərbaycan” ruznaməsinin nəşriyyəsi, səh.14-15.

Zavallı xalqının taleyinə acıyan Xiyabani, Qərb dövlətlərinin azərbaycanlılara qarşı olduqca biganə bir mövqeydə olduğunu qeyd etməklə yanaşı, “Özgələr və özünükülər” deyəndə isə fars şovinistlərini və onlara satılmış bir sıra əqidəsiz adamları nəzərdə tuturdu.

İstər bu məqaləsində, istərsə də digər məqalələrində və publisistik çıxışlarında Xiyabani tez-tez Azərbaycan və azərbaycanlılar sözlərini təkrar edirdi.

Məlum məsələdir ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər azərbaycanlıların necə adlandırılması, Azərbaycan ziyalıları tərəfindən dəfələrlə düşünülse də, qəti bir nəticə əldə edilməmişdi. Odur ki, azərbaycanlılar sadəcə olaraq “müsəlman” adlanırdılar. Hətta əcdadlarımızın böyük bir qismi özlərinin türk olduğunu belə bilmir, özlərinin yalnız İslam dininə qail olduğunu anlayaraq, “Biz müsəlmanıq” deyirdilər. 1892-ci ildə Kamal Ünsüzadə “Azərbaycan” adlı qəzet çıxarmağa təşəbbüs göstərmişdi, ancaq çar hökuməti bunun qarşısını almışdı. 1909-cu il mayın 1-də Məhəmmədəğa Şahtaxtlı “Kaspi” qəzetində “Zaqafqaziya müsəlmanları necə adlandırılmalı” məqaləsində bu türkdilli xalqın azərbaycanlı olduğunu bildirmişdi. 1903-cü ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı çıxmışdı. “Ancaq bunu siyasi doktrina halında həyat və siyasət səhnəsinə atan M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur”.¹

1911-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə çar qoşunlarının İrana daxil olması ilə əlaqədar Türkiyəyə getmiş və orada “İran türkləri” adlı məqalə yazmışdır. Bu məqaləsindən başlayaraq, o müstəqil Azərbaycan ideyasını işləyib hazırlamaqla məşğul olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu da Güney Azərbaycandakı milli-demokratik qüvvələrin şuuruna müəyyən təsir göstərmiş və gələcəkdə Xiyabani publisistikasında mərkəzi yer tutan konsepsiyaya çevrilmişdi.

Xiyabani eyni zamanda “Təcəddüd” qəzetində çap etdirdiyi məqalələrində mürtəce qüvvələrin dayacağı olan şah üsul-idarəsini kəskin tənqid edirdi. O göstərirdi ki, mütləqiyyətin zülmü və insafsız qayda-qanunlar hamını cana

¹ M.Əliyev. M.Ə.Rəsulzadə, “Elm” qəzeti, 1988 oktyabr, səh.7.

gətirmişdir. Xiyabani torpağı “öz əlləri ilə işləyənlərin ixtiyarına” verməyi, vergiləri azaltmağı, ən zəruri ərzaq məhsullarını ucuzlaşdırmağı və rəiyyətdən seçilmiş adamların ixtiyarına verməyi yazaraq, zəhmətkeş kütlələri həmrəy olmağa səsləyirdi. O inqilabın milli-azadlıq mübarizəsinə təsir göstərəcəyinə inanırdı. Çünki inqilabi hərəkət meşşan insanların zəhmətkeşlərə olan münasibətdə riyakarlıq pərdəsini parçalayıb atmışdı. Xiyabani görürdü ki, inqilabi hərəkət baş verəndən sonra möhürlü ağızlar açıldı, neçə illər bir-birinin üstünə toplaşmış dərdlər aşkar olmağa başladı.

Bütün bunlar xalqı yüzillər boyu zülm və əsarətdə saxlayan şah üsul-idarəsinin sarsıldığını göstərirdi. Həmişə məlumdur ki, o dövrlər Güney Azərbaycanda tək şah üsul-idarəsi deyil, çar üsul-idarəsi, eyni zamanda onun müttəfiqləri ağalıq edirdilər.

Xiyabaninin publisistikasında bu mövzu da vaxtaşırı yer alırdı.

Hətta 1917-ci ildə çar üsul-idarəsi devriləndən sonra, cəlladlıqda onlardan geri qalmayan, bəlkə beş dəfə də artıq olan bolşeviklər tərəfindən devriləndən sonra da Güney Azərbaycandan çar üsul-idarəsinin kazak süvariləri ayaq götürmədilər. Lakin bunlar artıq suquta uğramış çar üsul-idarəsinə deyil, riyakarlıqda və alçaqlıqda tayı-bərabəri olmayan şah üsul-idarəsinə tabe idilər. Xiyabani “Təcəddüd”ün səhifələrində bu barədə söhbət açır və bunu İranın köksündə, bir yerindən qopub, o biri tərəfinə rışa atmış irinli bir çibana bənzədirdi.

Xiyabaninin siyasi görüşləri həm də Məşrutə hərəkatı ilə bağlı idi. Bu hərəkatla bağlı olan Demokratik Partiyanın tərkibində mübarizə edərkən Xiyabani bir İran təbəəsi kimi vahid İranın imperialist boyunduruğundan qurtulmasına çağırırdı.

1919-cu ildə ingilis-İran müqaviləsi nəticəsində İranın suverenliyinə növbəti zərbə dəyəndə, Xiyabani bu müqaviləyə qarşı çıxaraq vətənpərvər qüvvələrdən ibarət məclis çağırmağa səsləyirdi. Lakin 1920-ci ilin əvvəllərində Cənubda xalq hərəkatının qüvvətlənməsi Xiyabaninin müstəqil Azərbaycan şüarına tərəfdarlıq mövqeyinə gətirib çıxardı. Lakin bu məslədə

müəyyən tarixi səbəblərdən onun mövqeyi ziddiyətli idi. Bir tərəfdən o, məqalə və nitqlərində İranı “vətən” adlandırır, İmkan düşən kimi bu ölkənin bütüvlüyünə tərəfdar olduğunu göstərirdi, təkidlə bildirirdi ki, bütün İran üçün azadlıq arzulayır və mübarizəsinin ali məqsədi də budur. Lakin ikinci tərəfdən o, İran tərkibində Azərbaycanın muxtariyyətinə can atır, bu məqsədlə 1917-ci ilin avqustunda başqa İran xalqlarından ayrı Azərbaycan Demokrat Partiyasını müstəqilləşdirmək üçün əyalət konfransı çağırırdı ki, bu da perspektivdə İranın vahid vətən olması konsepyasına zidd idi. Ümumən məqalə və nitqlərində Azərbaycan xalqını alovlu tərənnüm etməsi, onu demokratiyanın əsas dayağı adlandırması doğru və uzaqgörənlik idi. Lakin belə görüşlər İranın demokratik hərəkatının ideyasına tam uyuşmurdu. Onun işlətdiyi “Azərbaycandakı istiqlaliyyət məfhumu vahid İranın azadlığı, demokratiyaya gəlməsi fikrinə zidd idi. İranda vahid hərəkatın formalaşma bilməməsi, millətlər arasında birliyin yoxluğu, bütün İran inqilablarının və hərəkatlarının məqlubiyyətinin əsas səbəblərindən biri idi. Yalnız 1978-1979-cu illərdə İmam Xomeyninin rəhbərliyi ilə alovlanan İslam inqilabı zamanı, Şəriət Mədarinin müdrikliyi sayəsində Azərbaycan xalqı milli şüarları ortaya atmadı və nəhayət ki, İranda inqilab qalib gəldi.

Xiyabaninin siyasi publisistikası Azərbaycan xalqının milli suverenlik uğrunda mübarizələri tarixində mühüm yer tutdu. O, vahid İran azadlıq hərəkatının deyil, məhz Azərbaycan istiqlal hərəkatının böyük hadisəsi oldu., özündən sonra məhz bu yöndə ciddi əhəmiyyət kəsb etdi.. Təsadüf deyil ki, sonrakı demokratik hərəkatlarda onun adı məhz azərbaycanlı bir lider kimi qaldı. Çünki onun siyasi-publisist irsinin mərkəzi məsələsi məhz Azərbaycan xalqının taleyidir.¹

Bizə məlumdur ki, Güney Azərbaycanda ilk dəfə ana dilində nəşr olunan ədəbi-bədii məcmuə “Azərbaycan” (1906-1907) idi. Bu məcmuənin adı bilavasitə Səttarxanın adı ilə bağlıdır. Sərdari-milli inqilaba rəhbərlik etdiyi zaman milli mətbuatın yaranması və ana dilinin inkişafı uğrunda bir sıra

¹ Rəhim Əliyev. Taleyin sözü. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, səh 426.

tədbirlər görür, bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərənləri təltif edirdi. “Azərbaycan” məcmuəsinin birinci nömrəsini gördükdə Səttarxanın sevincdən ağladığı qeyd edilir.

“Azərbaycan” məcmuəsindən əlavə, Məşrutə hərəkatının təsiri altında Təbrizdə “Əncümən”, “Azad”, “Maarif”, “Təməddün”, “Sübhi-Sadiq” kimi qəzet və məcmuələr çıxırdı. Xiyabani imkanı daxilində bu dərgiləri və ruznamələri mütləq edir, yeri gələndə dövrü mətbuatda bu mətbuat vasitələrindəki yazılara, məqalələrə öz münasibətini bildirirdi. Lakin Xiyabani tək bununla kifayətlənmirdi. Ümumiyyətlə, mütləqni çox sevən inqilabçı Quzey Azərbaycanda çıxan “Molla Nəsrəddin”, “Fyuzat”, “Yeni Fyuzat”, “Həyat”, “Tərəqqi”, “Babayi-Əmir” və s. qəzet və jurnalları da zaman-zaman mütləq edirdi. “Molla Nəsrəddin” ənənələrini davam etdirən “Azərbaycan” məcmuəsinin qiymətli cəhətlərindən biri də müasir mövzularda, yerli şərait üçün aktual məsələlərdən yazması idi.

Şübhəsiz ki, bütün bunlar Xiyabaniyə lazım olan məlumatları çatdırmaqla yanaşı, onun gələcək ədəbi fəaliyyətinə də öz təsirini göstərirdi. Tarixdən məlumdur ki, hər bir ədəbi məktəb, ədəbi cərəyan, özündən əvvəlki ədəbi irsə öz münasibətini bildirdir. Yəni mütərəqqi ədəbi məktəb, ədəbi cərəyan xalqın həyatını, onun qabaqcıl arzu və meyllərini əks etdirməyi özünün bacıb vəzifələrindən hesab edir. Beləliklə də o, xalqın yaratdığı ən yaxşı mənəvi sərvətlərdən qida alaraq, onu inkişaf etdirib yeni pilləyə qaldırır. Azərbaycan ədəbi məktəbindən, ədəbi cərəyanından kifayət qədər bəhrələnmiş Xiyabani, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Məhəmməd Şahtaxtı, Firidun bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Ə.Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, eyni zamanda Bayraməli Abbaszadə, Səid Səlməsi, Əşrəfəddin Gilani və başqa sənətkarların davamçısı kimi, yaşadığı dövrün real hadisələrini, ən vacib məsələlərini, eyni zamanda xalqın arzu və istəklərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün fəaliyyət göstərirdi.

Tarixdən bu da məlumdur ki, böyük sənətkarlar daima maddi çətinliklər, mənəvi sıxıntılar, hətta bəzi hallarda fiziki təzyiqlər altında yazıb yaratmışlar. Bu

çətinliklər və sıxıntılar, nəinki onların yaradıcılığına mane olmuş, əksinə onların elmi və bədii fəhminin artmasına kömək etmişdir. Buna Azərbaycan klassiklərinin həyat və yaradıcılığından kifayət qədər misal gətirmək olar.

Güney Azərbaycanda hələ “Türkmənçay müqaviləsi”ndən sonra öz xalqının düşmüş olduğu faciə yollarına nəzər salan və bunu yaradıcılığında əks etdirən Nəbati, Heyran xanım, Şukuhi, Xalxali, Dilsuz, Arif, Əndəbili, Sərraf, Ləli, Heydəri, Pərvin xanım, Etisali və başqaları maddi və mənəvi sıxıntılar içində yazıb yaratmışlar. Xiyabaninin müasiri Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri mürtəcelər tərəfindən daim haqsızlığa məruz qalmasına baxmayaraq zəngin bir irs yaratmışdı. Təsədüf deyil ki, Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi demokrat partiyasını ürəkdən alqışlayan şair “Payidar olsun cahan içrə demokrat firqəsi”-deyirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Möcüz yaradıcılığının tədqiqində böyük alim, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı xəzinəsinə misilsiz gövhərlər bəxş etmiş filologiya elmləri doktoru, professor Mir Cəlal Paşayevin böyük əməyi olmuşdur. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr etdiyi əsərində şairin həyat və yaradıcılığını elmi cəhətdən təhlil etmiş, onu XX əsr şairlərimizlə birlikdə ədəbiyyat tarixinə salmışdır. Vətən məhəbbəti Möcüz yaradıcılığında öz müasirlərindən fərqli olaraq daha konkret şəkildə tərənnüm olunurdu. O, daim Azərbaycan haqqında öz ürək sözlərini yazırdı. Möcüz şeirlərinin birində deyir:

Niçin ah eylədin ey bülbüli-naləni vətən,
Yadına düşdü məhər ah, pərişani-vətən
Nə yatıbsan, ayıl ey milləti-biçarə ayıl!
Satır axır vətənə düşməyə əyani-vətən
Balışı nazə qoyub başını naz eyləmə dur,
Sürünü qurd dağıdar, yuxlasa çubani-vətən.
Vətəniz cismdi, siz vətənə can kimsiz,
Razı olmuş qala cansız vətən, ey cani-vətən,
Olmayıb şad, üzü gülməyib əfsus-əfsus,
O zamandan ki, olub Möcüzə İrani-vətən...

Xiyabani və din

Gənc yaşlarından İlahiyyat təhsili almış və bir çox İlahiyyat elmlərinə yiyələnib müctəid dərəcəsinə yüksəlmiş Ş.M.Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti klassiklərdə və ədəbi cərəyanlardan bəhrələnməklə yanaşı, öz fəlsəfi baxışlarını Marksın cəfəngiyyatı olan materiyanın şüura olan nisbəti üzərində yox, Uca Yaradanın müqəddəs Qurani-Kərimdə bütün bəşəriyyətə bəxş etdiyi yüksək zirvədə mənəvi vəhdət və bütövlük üzərində qururdu. Məsələ burasındadır ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında yazılan bütün tədqiqat və bədii əsərlər, onun nə həyatını, nə də ədəbi fəaliyyətini bir müctəid kimi yox, ən çox Qərb və rus ədəbiyyatından bəhrələnmiş bir alim kimi qələmə verirlər. Bu isə Xiyabanini tamamilə xarakterizə etmir. Bu onu ənənəvi “ideal sovet adamı” na bənzədir. Əlbəttə Xiyabani İran təbəəsi idi, sovet vətəndaşı deyildi. Lakin sosializmin iti baltası altında tədqiqat aparan publisistlər onu az qala ateist, eyni zamanda materialist adlandırmaqdan belə çəkinmirdilər. Lakin Xiyabani yuxarıda qeyd olunduğu kimi ali dini təhsil görmüş alim idi və onun ədəbi fəaliyyətinin əsası da elə burdan gəlirdi.

Yetmiş illik sovetlər dönəmində İslam dininin əleyhədarları ateizmi təbliğ etməklə İslam dininə qarşı təxribat törədirdilər. İmperialist dairələr ateizm təbliğatında İslam dinini gözdən salmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Bu onunla izah olunur ki, milli-azadlıq hərəkatları bütün Şərqdə daim İslamın daha çox yayıldığı bölgələrdə baş verirdi. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin siyasətində vətənpərvər qüvvələr milli şüarlarla çıxış edirdilər. XX əsrin əvvəllərində Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi həyatına İslam ideologiyasının güclü təsir göstərməsi müşahidə olunurdu. İslam amilinin canlanması Yaxın və Orta Şərq ölkələrində canlanmasının səbəbi həmin ölkələrdə sosial, iqtisadi və siyasi sahədə baş verən proseslərlə sıx bağlı idi. Lakin sosializm ideoloqları İslama ləkə yaxaraq, onu milli-azadlıq hərəkatlarına mane olan,

insanları zülmətlərə qərq edən, zəncirləyən, zəhnini inkişafdan saxlayan “mövhumat” kimi qələmə verirdilər. Bu adamlar istər elmi-tədqiqat, istərsə də bədii əsərlərdə, elə yerli-yersiz İslamı təhqir edir, Uca Yaradanın yoxluğunu məntiqsiz və mənasız bəhanələrlə subut eləməyə çalışır, kainatın əfəndisi sevgili peyqəmbərimiz Həzrəti Məhəmmədi (s.ə.v.) “yalançı” adlandırır, müqəddəs Qurani-Kərimi yunan əsatirlərindən, eyni zamanda bütperəst ərəblərin folklorundan bəhrələnən ədəbiyyat nümunəsi kimi qələmə verirdilər. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır? Nizami, Nəsimi, Hafız, Ömər Xəyyam, Xaqani, Füzuli, Xətai, Yunus Əmrə, Cəlaləddin Rumi, Şəms Təbrizi, Şeyx Sədi Şirazi, Rudəki və sair dahi sənətkarlar məgər Marksın cəfəngiyyatlarını və yaxud Leninin cızmaqaralarını oxuyub ədəbi fəaliyyət göstərmişdilər? Bütün şüurlu insanlara məlumdur ki, bu dahilər İslamın böyük peyqəmbərinin ədəbi mirası olan müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanmışlar. Məhz Quranın nuru onların zəhinlərini işıqlandırmış və onlara fitri istedad bəxş etmişdir. Bu baxımdan güclü İlahiyyat dərsləri almış, müctəid dərəcəsinə yüksəlmiş Xiyabaninin, peyqəmbərin ədəbi mirasından, müqəddəs Qurani-Kərimdən nə qədər bəhrələndiyi zənnən görünür. İslam dinindən bir balaca xəbəri olan adamlar bilirlər ki, müctəid rütbəsinə yüksəlmək üçün səksən dənə ilahiyyat elmini bilməklə yanaşı, hafiz olmaq lazımdır. Hafiz isə müqəddəs Qurani-Kərimi əzbərdən oxuyan adama deyirlər. Bundan əlavə Qurani-Kərimi təfsir etməyi İslam aləmində yalnız müctəidlərə icazə verilir. Bu təfsirçi isə bu elmləri bilməklə yanaşı, Əli ibn Əbu Talib, Abdullah ibn Abbas, Mücahid, Qətadə, Müqatil, İbn Cübeyr kimi İlahiyyat alimlərinin təfsirlərini oxuyub mənimsəməlidirlər. Həzrət Əli əleyhəssalamın “Nəchul-bəlağə”si Qurani-Kərimi anlamaq, ilkin İslamdakı ictimai-iqtisadi məsələləri öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqdır.. Bütün bunları qeyd etməkdə məqsəd odur ki, bu tədqiqat əsərini oxuyan şəxs Xiyabaninin öz fəlsəfi görüşlərini və ümumiyyətlə bədii yaradıcılığını, təkcə Qərb və rus ədəbiyyatı üzərində deyil, bütün dahilər kimi məhz Qurani-Kərimdən aldığı elmi fəhm əsasında müəyyənləşdirdiyini bilsin.

Xiyabani çıxışlarının birində deyirdi: “Allah-təalanın İslamın bizim üçün istədiyini yenidən əldə etmək, müasir dünyada yeni mədəniyyət yaratmaq, ya heç olmasa istər-istəməz meydana gələcək bir mədəniyyətin yaranmasında fəal iştirak etməkdə öz layiqli borcunu yerinə yetirmək üçün biz müsəlmanların iki əsas işdə səy göstərməsi zəruridir: bunlardan biri ağıl və təfəkkür, digəri isə səbat və həmrəylikdir. Bu iki qiymətli gövhəri əldə etmək üçünsə müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanmaqdan daha qənaətbəxş bir iş ola bilərmi? Quran kimi hansı bir kitabda varlıqda, dünyada elmə, səbrə, təfəkkürə və tədbirə, millətlərin, xalqların taleyindən nəsihətamiz məsələlərə bu qədər diqqət verilmişdir? Bütün irqi, milli, dil və hətta məzhəb ixtilaflarının mövcud olmasına baxmayaraq, Quran bizim vəhdət amilimiz, bizi bir-birimizə bağlayan ən möhkəm kəndirimiz-vasitəmizdir. Əgər onun qədrini bilsək, bir tərəfdən durğunluqdan və adətpərəstlikdən, digər tərəfdən başqalarının qarşısında özümüzü itirməkdən uzaq olsaq, ağılla ona müraciət etsək, bugünkü həyatımızı və gələcəyimizin üfüqlərini onun nuru ilə işıqlandıra bilərik”.

Xiyabani başqa bir çıxışında deyir: “Bizim dərdimiz budur ki, bir zamanlar elm, hikmət və mədəniyyət bayraqdarı olan İslam ümməti son əsrlərdə zəifləmiş və geri qalmışdır. Zamanın qalib, böyük nüfuza malik mədəniyyəti qarşısında kədərdoğurucu bir ətalət üzündən hətta bu mədəniyyətin də əldə etdiyi nəaliyyətlərdən bəhrələnmək fürsəti və imkanı tapmamışdır. Bizim bu zəifliyimiz, bir zaman bəşər taleyinin başı üzərində parlaq bir ulduz kimi işıq saçmış, dövrün qalib mədəniyyətinin də borclu olduğu və indinin özündə də bir sıra əsərləri və təsirləri həmin pərəstişin yadigarı olaraq qalmış bir mədəniyyətin sona çatmasının nəticəsidir”.

Göründüyü kimi Xiyabani İslami dəyərlərə, müqəddəs Qurani-Kərimə xüsusi əhəmiyyət verir, demokratiyanı, azadlığı və ümumiyyətlə hürr yaşamağı bunsuz təsəvvürə gətirmirdi. Eyni zamanda insanların İslam ehkamlarına riayət etmədikləri halda, onların mənsub olduğu cəmiyyətin mədəniyyətinin tənəzzülə uğramasını dilə gətirirdi.

Hər bir publisistin özünəməxsus üslubu, metodu, öz dəsti-xətti olur. Xiyabani heç vaxt planlı, tərtibli çıxışlar etmirdi, lakin buna baxmayaraq oxucunun və dinləyicinin diqqətini vacib bir mətləbə, daha doğrusu problemlərə yönəltməyi bacarırdı. Onun ədəbi-nəzəri-siyasi söhbətləri sisilsiləsində ədəbi fəaliyyətinin idrak və inikas xüsusiyyəti, obrazlılıq spesifikasi idi. Xiyabani heç bir həyat məsələsini, heç bir temanı ədəbi cərəyana yabançı hesab eləməirdi. Ona görə də, onun hər bir sözündə, hər birt kəlamında, hikmətdən başqa, bir poetiklik, bədiilik vardı. O, siyasi aktuallıq xatirinə heç zaman bədiiliyin üstündən xətt çəkmirdi. Məhz buna görə də onun publisistikasında bədii ifadələr daha çox öz əksini tapırdı. Məsələn, onun tez-tez işlətdiyi “Haqqı verməzlər, haqqı almaq lazımdır” ifadəsi uzun illərdir ki, bütün Azərbaycan xalqı arasında aforizm kimi işlənir. Xiyabani öz çıxışlarında müstəmləkəçiləri, mürtəceləri, zorakılığı ifşa eləyərkən heç zaman şüar-çağırışa, “Yavan” təbliğata yol vermirdi, sadəcə olaraq xalqına bəslədiyi eşqin, ehtiramın naminə öz ideyalarını olduğu kimi oxuyuculara və dinləyicilərə çatdırırdı. Xiyabani nəzəriyyəçi deyildi. Amma nəzəri biliyə, sənət və həyat məsələlərinə dair geniş məlumatla malik idi. Düzdür onun həyat və sənət məsələlərinə həsr edilmiş ayrıca bir əsəri yoxdur, lakin onun ədəbi cərəyanın mətləbinə, həyata münasibətinə münasibəti publisistikasında əsas və əhəmiyyətli yerlərdən birini tuturdu. Hər şeydən əvvəl isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanma, eyni zamanda qoca Şərfin qədim mədəniyyəti, Azərbaycan, ərəb, fars klassikləri, fəlsəfi təfəkkürlə onun yüksək poetik ifadəsi, şübhəsiz ki, bu təsir mənbələrindən biridir.

Yetmiş il sovetlər dönəmində yeddi arxa dönəminizin istifadə etdikləri, eyni zamanda dahi sənətkarlarımızın, daha doğrusu klassiklərimizin yazıb yaratdıqları əski əlfba, yəni ərəb hərfləri məsxərəyə qoyulur, quruluşunun “namütənasib və eybəcər” olduğu, bu cəhətdən bütün Avropa ölkələrində işlədilən hərflərə qətiyyən uyğun gəlmədiyi söylənilirdi. Hətta belə bir əhvalat da nəql edilirdi ki, bir dəfə qulluqdan evə gec qayıdan

M.F.Axundzadə yorğunluq əlaməti olaraq dərinə köksünü ötürərkən, arvadı ondan bunun səbəbini soruşanda,, Mirzə dərinə bir ah çəkib arvadına deyir ki, yazdığı bir məktubda pəncşənbə sözünün nöqtələrini qoyurmuş...

Bu əhvalatın doğru ya uydurma olduğunu indiki zamanda kimsə söyləyə bilməz.. Lakin məsələ burasındadır ki, belə gerçək və ya yalan əhvalatların hamısı babalarımızın min illərlə işlətdiyi Quran əlifbasına qarşı hucum idi və belə haqsız hucumları sosializm ideoloqları özlərinə şərəf hesab edirdilər. Əslində gecə-gündüz dəyərsiz kiril əlifbasını tərəfləyib, ruslara yaltaqlanan bu adamlar nəinki öz keçmişlərinə təpik atır, elə rus millətinin də gözündən düşürdülər. Fəqət çox gözəl bir zərb-misal var; “Əgər biz keçmişimizə təpik atsaq, gələcəyimiz bizi topa tutacaqdır”...

Mənfur sovetlər birliyi dağılandan sonra bizə məlum oldu ki, bizim klassiklərin zəngin bir irsi, məhz bu problem ucbatından itib batmış, ya da arxivlərdə çürümüşlər. Çox şükürlər olsun ki, dahi Füzulinin təsəvvüv mövzusunda yazdığı bir sıra əsərlər Azərbaycan suveren bir dövlət olandan sonra oxuculara çatdırıldı və Mövlanə Füzulinin sovetlər dönəmində tədqiq və təbliğ olunduğu kimi ateist yox, iman gətirən və yaxud təqva sahibi olduğu aşkarlandı. Buna misal tək Füzulini yox, Mirzə Fətəli Axundzadəni çıxmaq şərtilə bütün klassiklərimizi misal gətirmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta M.F.Axundzadənin də ateist olduğunu hələ kimsə subut eləyə bilməz. Özü də yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu ədib özü də bütün əsərlərini kiril əlifbası ilə deyil, məhz ərəb əlifbası ilə yazmışdır. Məsələ burasındadır ki, M.F.Axundzadə müasir müsəlman əlifbasını dəyişmək məqsədilə də əsər yazmışdır. O, bu əsəri hicri-qəməri 1274(1857)-cü ildə bitirmişdir. Mirzə Fətəli (1863-1867)-ci illərdə müasir müsəlman əlifbasının tarixi, onun nöqsanları və yeni düzəltdiyi əlifbanın üstünlüyü haqqında türk və fars dillərində iki əsər yazmışdır. İkinci əsərin başlanğıcında belə deyilir: “Mən birinci əsərimdə göstərdiyim müsəlman əlifbası nöqsanlarını nəzərə alaraq, keçmiş yazı sistemi əsasında əlifba düzəltdim. O, əlifbada bütün nöqtələri atmış, samitlərlə saitlərin yanaşı yazılmasını göstərmişəm. “Mən bu əlifbanı

birinci dəfə İran dövlətinin Tuflişdəki konsulu Mirzə Hüseynxan vasitəsilə İran dövlətinin nəzərinə çatdırdım. Sonra hicri-qəməri 1280(1863)-ci ildə bu əlifbanın bir nüsxəsini İstambula apardım”. Mirzə Fətəli həmin il səfər ayının 20-də İstanbul səfərində yeni əlifba layihəsini Osmanlı dövlətinin baş naziri Fuad paşaya təqdim etmişdir. Bu layihə o vaxt İstanbulda çıxan “Məcmuəyyi-fununi-cəmiyyəti-Osmaniyyə” (Osmanlı cəmiyyətinin elmlərinin məcmuəsi”) adlı jurnalın 14 nömrəsində çap edilmişdir. (“Məcmueyi-fununi-cəmiyyəti-Osmaniyyə” aylıq jurnaldır ki, hicri-qəməri 1279-cu il məhərrəm ayının 1-də (1862, 29 iyun) İstanbulda türk dilində çıxmışdır. Mirzə Fətəlinin əlifba layihəsi bu jurnalın 2-ci nömrəsində çap edilmişdir. Bu illüstrasiyalı jurnalın 4 illik kolleksiyası müəllifin şəxsi kitabxanasında saxlanılır). Mirzə Fətəli İstanbulda ikən Osmanlı dövlətində İran səfiri olan Mirzə Hüseynxanın, onun bu təşəbbüsünün boşa çıxmasına səbəb olmuş və heç bir nəticə əldə etmədən Qafqaza qayıtmışdır. Onun ikinci əsərindən məlum olur ki, İstanbuldan qayıtdıqdan sonra, o oğlunun vəfatı ilə əlaqədar bir müddət əlifba məsələsi ilə məşğul ola bilməmişdir. Bu zaman Mirzə Mülkümxan yeni əlifba düzəldərək Parisdə çap etdirmiş və bir nüsxəsini Mirzə Fətəliyə göndərmişdir. Mirzə Fətəli ancaq bundan sonra yenidən fəaliyyətə başlamış və öz əlifba layihəsini digər iki risalə və təklifləri ilə birlikdə-birinci risalədə əvvəl irəli sürdüyü layihə, Münif paşanın çıxışı və Sultan Əbdüləzinin fərmanı, ikinci risalədə isə qədim yazıların qısa tarixi və düzəltdiyi əlifbanın üstünlükləri-hamısı öz xətti və imzası ilə hicri-qəməri 1285 (1867)-ci ildə İranın maarif nazirliyinə təqdim etmişdir. Bu yazıları ədib Etizadüssəltənə “Sipahsalar” məscidi kitabxanasına bağışladığı kitablar içərisində o kitabxanaya vermiş və indi də orda “Məqul-Mənqul” insututu kitabxanasında saxlanmaqdadır. Mirzə Fətəlinin təxminən 140 il bundan qabaq göstərdiyi təşəbbüsü bir sıra maarifpərvər şəxsiyyətlər də davam etdirmiş, müxtəlif məqalələr və kitablar yazmış, hər biri yeni əlifba düzəltmişdirsə, ancaq onlardan heç biri tənqid edilən nöqsanları və çatışmamazlıqları aradan qaldıra bilməmiş, buna görə də təşəbbüslər müvəffəqiyyət qazana bilməmişdir.

Əlifba məsələsi ilə maraqlanan bu şəxsiyyətlərdən ən məşhuru Mirzə Mülkümxandır. O, tərtib etdiyi yeni əlifbadan başqa “Məbdəi-tərəqqi” (“İnkişaf mənşəyi”) və “Şeyx vəzir” adlı iki kitabça yazmış, bundan əlavə Sədinin “Gülüstan” əsərini və Həzrət Əli əleyhəssalamın hikmətli kəlamlarını düzəltdiyi əlifba ilə yazıb, hicri-qəməri 1302-1303 (1884-1885)-cü illərdə Londonda nəşr etdirmişdir. “Gülüstan”ın girişində qeyd etdiyinə görə o bu yolda 25 il əmək sərf etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda bizim tədqiqatçılar uydurma erməni mənbələrinə əsaslanaraq, Mirzə Mülkümxanı səhvən Mirzə Melkumxan kimi qeyd edərək onun milliyətçə erməni olduğunu yazırlar. Lakin bu tamamilə səhvdir. Hamı bilir ki, damarlarından erməni qanı axan bir insan heç zaman müsəlmanların maariflənməsi üçün bu qədər əziyyətlərə qatlaşmaz.. Bundan əlavə Mirzə Rzaxan Ərfəuddövlə və Qafqazın Şeyxülislamı Axundzadə də bu mövzuda “Risaləyi-rüşdiyyə” və “Kitabi-müəllimül-ətval” adlı kitablar yazıb, hicri-qəməri 1296-1297 (1878-1879)-ci illərdə Tiflisdə nəşr etdirmişdir. Şeyxülislam Axundzadə və Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizi yazdıqları “Kitabi müəllimül-ətval” və “Vətən dili” əsərlərində Mirzə Fətəlinin yeni fikrindən ilham alaraq, təzə oxumağa başlayan uşaqların təlimi üçün daha asan yollar təklif etmişlər. Hicri-qəməri XIII (XIX) əsrin axırlarında İstanbul və Trabzon şəhərlərində diplomatik korpusun heyətində olan Mirzə Rzaxan Bəkişli və Xarici uşlər nazirliyinin birinci müavini Mirzə Hüseynxan da yeni əlifba düzəltdi, “Əlifbayi-behruzi” və “Nümunəyi-əfkar” adlı iki əsəri hicri-qəməri 1299 (1881) və 1303 (1885)-cü illərdə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Müstəşarüddövlə ləqəbi ilə məşhur olan Mirzə Yusifxan Təbrizi də yeni əlifba tərəfdarlarından olmuş və bu ideyanın həyata keçirilməsi uğrunda böyük səy göstərmişdir. O, hicri-qəməri 1297 (1879)-ci ildə Məşhəd şəhərində yaşadığı zaman yeni əlifba haqqında məşhur alimlərin fikirlərini yazılı şəkildə toplamışdır. Bu barədə hicri-qəməri 1297 (1879) ildə çıxan “Əxtər” qəzetinin 22-ci nömrəsində geniş məlumat verilir” Mirzə Nəsrulla Müctəhid bu barədə aşağıdakı rəyi vermişdir:

“Yazıda dəyişiklik yaratmağa, yeni yazı sistemi düzəltməyə ümumiyyətlə icazə verilir və bu barədə nəinki maneə yoxdur, bəlkə tədris və təlimin asanlaşdırılmasına və mətnin düzgün oxunmasına səbəb olarsa, ona daha üstünlük verilir. Bir adam bu dəyişikliyi yabançı xalqlara təqlid hesab edərsə, düzgün və məntiqi deyildir, buna görə də bu növ təqlid haram sayılmaz, necə ki, somavar işlətməyə icazə verilir”.

Müstəşarüddövlə hicri-qəməri 1303 (1885)-cü ildə “Müsəlman yazısının islah edilməsi” adlı yaxşı bir kitabça yazıb, nəşr etdirmişdir. Hindistanın Bombay şəhərində “Əncüməni-daniş” üzvləri də hicri-qəməri 1308 (1890)-ci ildə yeni əlifba düzəldərək “Xətti-danişi-insaniyyət” adlı bir əsər nəşr etmişlər. Bu zaman Mirzə Lütəliyə Müctəid Təbrizi və “Mütəllə” təxəllüslü Mirzə Kazımخان Alabrağuşlu da ayrıca olaraq yeni əlifbalar düzəltdirmiş və kitabçalar yazmışdır.

Hicri-qəməri 1321 (1903)-cü ildə Tiflisdə “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmməd Şahtaxtı əlifbanın dəyişdirilməsi haqqında bir kitab yazmış, türk dilində çıxan bu qəzetdə öz əlifbasını tanıtdıraraq qəbul etdirməyə çalışmışdır. Mirzə Əliməmmədخان Üveysi də bu iş uğrunda səy göstərən şəxslərdən olmuşdur. O, hicri-qəməri 1331 (1912)-ci ildə İstanbulda “Rahinov” (“Yeni yol”) adlı bir əsər çap etdirmişdir.

Yetmiş il müddətində çağırılmamış qonaq kimi həyatımıza daxil olan kiril əlifbasının ucbatından biz çox vaxt Güney Azərbaycanda yaşayıb yaradan sənətkarlarımızın əsərlərini oxuya bilməmişik. Bu baxımdan müctəid Xiyabaninin də sovetlər dönəmində leninçilərin istədikləri kimi “montaj” edilən publisistikasının əsil mahiyyətini anlama bilməmişik.. Gah onu Qulam Məmmədlinin yazdığı İslam dinindən siyasət kimi istifadə eləyən bir şəxsiyyət kimi, ya da rus mədəniyyətinə meyl göstərən ictimai xadim kimi tanımışıq. Məsələ burasındadır ki, Xiyabaninin də əlifba məsələsinə öz baxışları olmuşdur. Bu əsərin əvvəllərində qeyd olunduğu kimi Xiyabaninin dünyəvi elmlərə marağı ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundzadənin bədii irsi ilə tanış olandan sonra artmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən məlumdur ki,

M.F.Axundzadə həm qədim, həm müasir elmlərə yiyələnmiş, nitq və mübahisədə böyük bacarıq sahibi olmuşdur. O, müsəlman xalqlarının vəziyyəti ilə dərinlən tanış olmaq və onların geriqalma səbəblərini öyrənib tədqiq etmək üçün bütün qüvvəsini sərf etmiş, müasir Qərb xalqlarının mədəniyyətini Şərq xalqlarına aşılamaq, onların inkişafına şərait yaratmaq yolunda böyük səy göstərmişdir. Ümumiyyətlə, onun əsərlərinin özəyini bu mövzu təşkil olmuşdur. O, bəlkə də öz zamanəsində misilsiz bir maarifçi kimi türk, fars və ərəb dillərində yazdığı bütün əsərlərini müsəlman xalqlarına, onların adət, ənənə, əxlaq, mədəniyyət, ədəbiyyat, qanun və dövlət rejimlərinin tənqidinə həsr etmişdir.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Mirzə Fətəlinin ədəbi irsindən, eyni zamanda onun yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizədən bəhrələnmişdi və öz ədəbi fəaliyyətində buna xüsusi diqqət vermişdi. Xiyabani M.F.Axundzadənin yaradıcılığını dərinlən bilirdi. O, ədibin başçılıq etdiyi cəbhəyə də maraq göstərirdi. Xiyabani ədəbi fəaliyyətində yurdsevərlik, humanizm, xəlqilik, ədalətsevərlik və maarifçilik ideyaları, həyata tənqidi münasibəti, real həyata bağlılığı, ictimai-mədəni həyatda yenilikləri öyrənib yaymaq meylləri, elmi düşüncələrini ardıcıl olaraq hucumlardan qorumağı və ictimai həyatın sahələrindəki fəaliyyətində M.F.Axundzadəyə və C.Məmmədquluzadəyə çox yaxındı. Xiyabani tədqiqatçalarına məlumdur ki, o gənc yaşlarında Ağə Mirzə Əliağa ibn Musa ibn Məhəmməd ibn Şəfi Siqətülislamın məsləhəti ilə Təbriz məscidlərində bir neçə il imamlıq etmişdir. Güney Azərbaycan və İran tarixindən məlumdur ki, Siqətülislam türk və fars dillərində yüksək səviyyədə şeir və nəsr nümunələri yaratmaqla yanaşı, bir sıra risalələr və məqalələr yazmışdır. “Rəsail bəssiş-şəkva” (“Şikayəti araşdırmaq üçün risalələr”), “İzahül-ənba” (“Xəbərlərin izahı”), “Risaleyi-lalan” (“Lallar haqqında risalə”). Bu risalələr Təbrizdə çap edilmişdir. Siqətülislamın ən məşhur əsəri “Miratül-kütüb” (“Kitabların güzgüsü”) əsəridir ki, o, “Kəşfüz-zunun” əsəri həcmində və şiə təriqətinə aid olan şəxsiyyətlər və kitablar haqqında geniş məlumat verən bir əsərdir. Siqətülislamın geniş tərcümeyi-halı “Risalə izahil-

ənba və məqtəli seyyidişşühəda” (“Həzrəti Muhəmməd əleyhəssalatu vəssəlləmin doğulduğu məkan və Həzrəti Hüseyn əleyhəssalamın şəhid olduğu yeri müəyyənləşdirmək haqqında məlumat verən əsər”) kitabında vardır və bu əsər Təbrizdə çap edilmişdir.

Şübhəsiz ki, Siqətülislamın da dəsti-xəttinin Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətindəki rolu əvəzsizdir. Bəzi mənbələr göstərir ki, Xiyabani Abasquluğa Bakıxanovun da bədii irsi ilə yaxından tanış imiş və onun on dörd məsum (Başda sevgili peyqəmbərimiz Həzrəti Muhəmməd olmaqla, qızı Xanım Fatiməyi-Zəhra ə. və on iki imam nəzərdə tutulur) haqqında türk dilində yazdığı “Riyazül-qüds” əsərini, eləcə də fars dili qramatikası haqqında yazdığı “Qanuni-Qüdsi” əsərini, “Təzhibül-əxlaq” əsərini, məntiq və mübahisə qaydaları haqqında ərəb dilində olan “Eynül-mizan” adlı əsərini, qədim və müasir nücum elmi haqqında “Əsrarül-məlaküt” əsərini, “Mişkatül-ənvar” və “Miratül-cəmal” mənzum əsərlərini, “Gülüstani-irəm” əsərini, o cümlədən şeirlər divanını mütaliə etmişdir.

* * *

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətinin əsas fəaliyyətini təşkil edən publisistikasında vətənpərvər insanlara, şəhidlərə və qazilərə, demokratik qüvvələrə, şəhid analarına və qohumlarına dərin hüsn-rəğbət, irticaçılara, işğalçılara, müstəmləkəçilərə olduqca böyük nifrət duyulmaqdadır. Onun bəzən polemik təkrarlarla kini, nifrəti ildırım kimi çaxır. Onun 1920-ci ildəki nitqlərinə nəzər yetirərkən ən çox istifadə olunan üslubi fiqurlardan bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə elədiyini görürük. “Ey mürtəce”, “Ey bədbəxt və şüursuz mürtəce” və yaxud “Ey Azərbaycan”, “Ey azadxahlar” kimi ifadələrdən, eyni zamanda ayrı-ayrı leksik vahidlərin dərin fikirlərin ifadəsinə necə xidmət etdiyinin şahidi oluruq. Hər dəfə bir mənzərə, hər dəfə bir publisist dünya, publisist aləm, dinləyicini həyəcana gətirən ehtiraslı ziddiyyətlərin təsviri ilə dolu ifadələrlə qarşılaşmalı oluruq. Böyük idrakla

elmi və fəlsəfi fəhmin vəhdətindən yaranan ecazkar lövhələri aydın görürük. Hissin, düşüncənin, təxəyyülün və şəxsi mülahizənin tarixi reallıqlarla münasibətdə aydın şəkildə özünü doğruldan, bədbinlik zülmətində ümid çırağı kimi görünən, eyni zamanda romantizm və realizm arasında sintez yaradan, subyektivlik təhlükəsindən qurtarıb, tam obyektivliyə nail olan, yalnız hökmlərin əsassızlığını aşkar edən, fəlsəfi və etik təhlil libasında təzahür edən Xiyabani publisistikası zamanının demək olar ki, bütün problemlərini əhatə edirdi. Xiyabani öz çıxışlarında heç bir şeyi nəzərdən buraxmır, olduqca obyektiv şəkildə hadisələrə öz münasibətini göstərir. Bizə elə gəlir ki, onun çıxışlarını olduqca ibrətli tövsiyələr toplusu kimi də dəyərləndirmək olar. Buna misal olraq Xiyabaninin xalq qarşısında söylədiyi nitqlərdən bir neçəsini oxuculara çatdırmağı özümüzə borc bilirik...

24 aprel 1920

“Biz azadxahlar xalq adına, xalqın huququnu müdafiə adına səsimizi yüksəldirik. Biz heç dı diplomatiya dilini bilmirik və bilmək də istəmirik. Öz yeganə məqsədimizi gizlətmək üçün siyasətçilərin işlətdikləri yalanlardan istifadə etmək fikrində deyilik. Biz sözüümüzü doğru və açıq deyirik. Elə düşmənləri daha çox qorxuya salan da bizim düzlüyümüz və qorxmağlığımızdır. Biz aldanmayacağıq. İstibad və xəyanət zamanlarında Qanuni-əsasiyə müxalif və azadlığa düşmən olanlar bizi aldada bilməyəcəklər. Biz çox imtahanlardan keçmişik. On beş illik inqilabımız həddibuluğa çatmış və yaşa dolmuşdur. Artıq pisi yaxşıdan ayırd edə bilir və bir dəfə təcrübədən çıxmış işi, daha təcrübə etmək istəmirik. Qanuni-əsinin ən sadıq keşikçiləri inqilabı yaradanlardır. Azadxahlar bu müqəddəs keşiyi özlərinin ən mühüm vəzifələri saymalıdırlar. Bu elə bir ləyaqətli vəzifədir ki, insan onun yolunda gözüyumulu qurban gedə bilər. Mühüm zamanlarda adi məsələləri unutmalı, əsl vəzifəni və ictimai mənafeəni nəzərdə tutmalıdır. Öz qeydinə qalması yaddan çıxarmaq lazımdır. Yalnız ümumin, cəmiyyətin fikrini çəkməlidir. Bizim yeganə məqsədimiz bir demokratik hökumət təsis etməkdir ki, bu məmləkətin azadlığını təmin etsin və onu

möhkəmləndirsin Bu arzusun düşmənləri bizim düşmənlərimizdir. Bizim yeganə vəzifəmiz düşmənlərin əlini azadlıq rejiminə münasibət və rabitəsi olan işlərdən kəsməkdir. Uca və gur səslə deyirik: Ey müstəbid, ey mürtəcə! Hamınız bilin ki, sizin namusunuz, mal və canınız amandadır. Lakin bundan sonra demokratiyanın müqəddəratı sizin kirli əllərinizə verilməyəcəkdir. Bu sözlər bir şəxsin, bir vahid fərdin, bir müəyyən natiqin, bir nəfər Xiyabaninin dili ilə deyilmir. Bu sözləri deyən demokratizmin ruhudur. Ey azadxahlar! Ümidvar olun, çünki siz bir müəyyən iradə ilə, bilərəkdən, anlayaraqdan qiyam etmisiz. Qələbə və müvəffəqiyyət sizinlədir”.

5 may 1920

“Ölkənin azadlıq və istiqlalı yolunda həvəslə çalışılmalıdır. Bu günkü cəşnimiz qurtardı. Bu cəşi azadlıq yolunda şəhid olmuş qəhrəmanları xatırlamaq, onların əziz adlarını əbədləşdirmək üçün təşkil edilmiş və Təbrizin azadxahları bura toplaşmışlar. Bir mühüm məsələni hörmətli məsləkdaşlarıma xatırlamaqla, onları təbrik etməliyəm. Bu neçə gününüz şadlıq və bəşşətlə keçdi. Azadlıq üçün qurban getmiş adlı-sanlı gənclərimizin və qəhrəman sərdarlarımızın adları hər saat və hər dəqiqə dillərdə deyilməkdə idi. Onların xatirəsi bütün ürəkləri ən mehriban hisslərlə həyəcana gətirirdi. Onları yad edirik. Lakin bu yadəvərlik müzəffəriyyəyə doğru gedən bir əsgərin xatirəsi kimidir. Çəhidlərimizin qəbri üzərində kimsə aşlamadı, kimsə yazıqcasına nalə və fəryad etmədi. Biz, hörmətli çəhidlərimizin qəbirləri üzərində açıq üz və çadlıqla diz çökdük. Onlara baxdıq və bu şəhidləri özümüz kimi diri hiss etdik. Bu o deməkdir ki, biz tərəddüd etmədən öz həyatımızı onların ölməz ruhu ilə əvəz etməyə hazır idik. Həmişə bi iradəyə malik olmalıyıq. Ölkənin azadlıq və istiqlalı üçün həmişə şad və şənliklə çalışılmalıdır. Məhzunluq tozuna bürünmüş qəm və qüssə həmişə ümitsizlik gətirər. Yaşasın bəşşəş ruhlar! Yaşasın həyat səhnəsinə açıq baxan, qorxu bilməyən və uzaq görən gözlər! Məhv olsun indiyə kimi acizlik, yas və biçarəlik təsirləri altında saxlamış qəm və qüssə..

Xalqımızın böyük bir qüvvəsi bu ətalət və ixtiyarsızlıq kabusu altında məhv olmuşdur. Bindan sonra həyatı şən və gülərlə keçirməli, həyat mübarizəsinə bəcatət və şadlıqla girişməlidir. Varlıq gülşənində acizlik, nalə və miskinliklə deyil, ümid və şərəf gülüşləri ilə girək. Dəfərlə dediyim kimi, fərd ilə cəmiyyətin əhvali-ruhiyyəsində böyük fərq vardır. Cəmiyyətin əhvali-ruhiyyəsi fərdlərin əhvali-ruhiyyəsinin yekunudur. Lakin bu əhvali-ruhiyyə həmin cüz olan əhvali-ruhiyyədən tamamilə fərqlənir. Fərdin əhvali-ruhiyyəsi fərdin əhvali-ruhiyyəsinə tabe olmalıdır. Şox nadir hallarda elə bir əhvali-ruhiyyə tapıla bilər ki, özünü bu tabelikdən xilas edə bilsin. Dəfərlə elə olmuşdur ki, alim və ya bilikli bir adam cəmiyyətin əhvali-ruhiyyəsinin təsiri altında öz hikmət və biliyini əldən vermişdir. Qarətçiliklə məşğul olan bir cəmiyyətin sırasında talançılıq süfrəsinə əl uzatmış, cəmiyyətin ən alçaq fərdləri kimi rəftar etmişdir. Hələ bunun əksinə olan hallar da vardır. Cəmiyyət həmişə fəsad və xarabaçılığa bais olmur. Fikirləri zəlalət və pisliliyə tərəf yönəltmir. Biz görürük ki, bir oğru dəstəsi ictimai bir təşkilata tabe olmaq vasitəsilə, düzgün bir həyat tərzinə nail olur.

İran xalqı bu günədək özbaşına həyat sürmüş və alağ otu kimi təbiətin sinəsində böyümüş və artmışdır. Bu təəsüflü vəziyyətin inkişaf etməsi üçün daxili nüfuzların varlığı da müəyyən rol oynamışdır. Çuq və yaramaz nəzəriyyə və əqidələrə malik olan bir dəstə, xalqı uzun müddət boş-boşuna və təklifsizlik çöllərində dolandırmışdır. İran xalqı möhkəm əqidə olmadan, təcrübə və imtahanlardan sayıqlıqla istifadə etmədən, təşkilat və tərtibatsız şəkildə uzun müddət özbaşına və təbii yol getmişdir. O, bu günki günə kortəbii surətdə yaşayıb gəlmişdir. Bu özbaşına göyərmiş ağaca peyvənd vurmaldır. Yeni, sağlam və düzgün nəzəriyyəni bu camaata təlqin etməklə, onun mühitində bir təcəddüd-təkamül yaranmasına nail olmalıdır. Xalqın iradəsi nəzəriyyəyə bütün bəşər kütlələrinin fəvqündədir. Xalqın iradəsinin istədiyi şey müqəddəs və möhtərəmdir. Lakin bu iradə müstəqil yaşamaq üçün vicdana malik olmalıdır. O, nəzərlərdə saf, səmimi və parlaq şəkildə aydın olmalı və öz varlığını subut etməlidir. Cəmiyyəti təşkil edən

fərdlərdən hər biri bir bəşşəş ruh ilə müstəqil vicdan ilə silahlanıb, bu ruhiyyənini qüvvəsini dünya qarşısında nümayiş etdirməlidir. İran əhalisi bu günədək dağınıq fikirlərin təsirinə əsir olub, öz möhkəm, mətin və vahid iradəsini göstərə bilməmişdir. Lakin indi özünü toplayıb vicdani imtahana hazır olmalıdır. O, öz hazırkı vəziyyətini nəzərdən keçirməlidir, gələcəyini qabaqcadan görməlidir. Aydın və müəyyən vəzifə qarşısında silahlanıb şərəfət mübarizəsinə girişməlidir. Buna görə də biz bütün varlığımızı sərf edirik ki, xalq öz nöqsan və eyiblərini anlasın, başa düşsün, Biz tərəqqi və təkamül yolunu ona nişan veririk. Batil təsəvvür və xəyalları onu şuurundan çıxarıb, bunların yerinə həyat bəxş edən yeni fikirləri yerləşdirməyə çalışırıq. Bu məqsədə çatmaq üçün deyirik: Bu cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər birisi xalqa olan böyük ruh yüksəkliyi ilə silahlanıb, öz varlığında saxladığı azadlıq və istiqlal ruhunu başa qalarına da təlqin etsin.

Ey azadlıq şəhidləri! Ey fədakarlıqları ilə bizə şərəfət qazandırmış əzizlərimiz! Ey ölümləri ilə bizi dirildən, torpağımızın namuslu övladları! Qəbirlərinizdə rahat yatın. Sizin zəhmətləriniz hədəf olmamışdır, axıdılan qanlarınız nəticəsiz qalmamışdır. Bu gün bizim başımız uca və qəlbimiz şaddır. Bu gün sizi iftixar və xoşbəxtliklə yad edirik. Sizin xatirəniz ürəyimizdə mətin iradə və sarsılmaz varlıq yaradır, sizin başladığınız yolu biz davam etdiririk. Ey, hələdə qəhrəman övladlarının qarasını əynindən çıxarmamış ana və bacılarımız! Bu kədərləri üzərinizdən rədd edin. Sizin adamlarınız əbəs ölməmişlər. Sizin şəhidləriniz bu xalqın sırasındadır. Görürsüzmü, onların ruhu, bizim ürəklərimizdə ən yüksək və əziz yer tutmaqdadır. Bu ruh həmişə yaşayacaqdır. Şəhidlərimizin övladlarını şadlıq və başı ucalıq hissi ilə tərbiyə edin. Onlara mərdlik tərbiyəsi verin. Onları da azadxah və qəhrəman kimi böyüdün. Qoy onlar da bu şərəfət meydanında can və baş qoysunlar. Ey hüzn və qəm kabusu, bu pak mühitdən uzaq ol! Ey acizlik və gücsüzlük naləsi, öz göz yaşlarının qara pərdəsini xalqın üzündən çək! Qoy onlar həyatı saf, sadə, sağlam, pak və parlaq şəkildə

görsünlər. Məhv olsun bu xalqı qorxaq və sürətsiz etməyə çalışanlar, onu tənbellik və ətalətə salanlar! Azadxah cəmiyyət yaşasın və var olsun!”.

Xiyabaninin bu nitqlərindən çox aydın şəkildə məlum olur ki, bunlar bolşeviklərin və Leninin hayqırdıqları kimi sadəcə olaraq boş-boş şüarlar deyil. Bu sözlərin, kəlmələrin, cümlələrin hər birinin arxasında dərin mənalar, məntiqli və hikmətli ifadələr durur. Xiyabani siyasi və ictimai xadim, eyni zamanda peşəkar bir publisist olmaqla yanaşı yüksək səviyyəli bir natiqdır. Onun hər bir kəlməsində insan psixologiyasına nüfuz edəcək təlqin vardır. Xiyabani eyni zamanda olduqca nikbindir və xalqı da daim nikbin olmağa səsləyir. Bir çoxlarına bəllidir ki, İslam aləmində şəhid olmaq olduqca böyük şərəf sayılır və şəhidlərin sorğu-sualsız behiştə getdikləri də hamıya məlumdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şəhid sözü ancaq müsəlmanlara aiddir. Hansısa bir dinsizi və yaxud müsəlman olmayan bir kimsəni şəhid hesab etmək küfrdür. Şəhidlərə yüksək qiymət verən Xiyabani, şəhid olmağın nə qədər müqəddəs bir iş olmağını dilə gətirərək, valideynlərə, xüsusilə də analara övladlarını, şəhid və yaxud qazi olmaq ruhunda tərbiyə etməyi tövsiyə edir. Xalqımızda belə bir zərbi-məsəl vardır “Qəm qəm gətirər”... Tarixdən və yaşadığımız həyatdan məlumdur ki, pessimizm insana bədbəxtçilikdən başqa heç bir şey verə bilmir. Əgər biz İslam alimlərinin kəlamlarına da müracət etsək, İslamın pessimizmə olan münasibətinin olduqca mənfi olduğunu görərik. Bəşəriyyətin inkişaf proqramı və hidayət qaynağı müqəddəs Qurani-Kərim də öz işıqlı ayələrində insanı daim nikbin olmağa, gələcəyə inanmağa, Allahdan ümidi kəsməməyə çağırır. Atalarımızda belə bir misal da vardır “Hagüman şeytandır”. İnsan hətta ölüm ayağında olarkən Uca Yaradandan ümidini kəsməməli, həyatının işıqlı olcağına inanmalıdır. Ölüm haqdır. Hamıya məlumdur ki, Uca Xaliqdən başqa hamı ölümə məhkumdur. Lakin ölüm həyatın bitməsi demək deyildir. Ölüm bu dünyadan o biri dünyaya açılan bir qapıdır. Bu dünyada yaxşı əməllər sahibi olmuş insan, ələlxüsus da şəhidlər, bu qapıdan keçib daha rahat, daha gözəl bir həyata qədəm qoyurlar. Şübhəsiz ki, müctəid dərəcəsinə

yüksəlmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani daim İslam ehkamlarının əsasında hərəkət etdiyi üçün şəhidlik zirvəsinin nə demək olduğunu olduqca gözəl anlayırdı, eyni zamanda nikbinliyin insan psixologiyasına nə qədər müsbət təsir etdiyini, keçdiyi İlahiyyat dərslərindən və həyat təcrübəsindən olduqca məntiqli surətdə dərk eləyirdi.

Çox təəsüflər olsun ki, 70 illik sovetlər dönəmində, Xiyabaninin çıxışlarındakı İslam dininə olan münasibəti və mövqeyi, Xiyabani tədqiqatçıları tərəfindən qayçılanmışdır. Odur ki, əlimizə onun dini-fəlsəfi baxışlarından çox az material gəlib çatmışdır. Lakin bununla belə ilahiyyatdan xəbəri olmayan tədqiqatçılar “şəhid” sözünün mənasını anlamadıqlarına görə, onun sırf iman gətirənlərlə, müttəqilərlə və yaxud təqva sahibləriylə bağlı olduğunu dərk etməyərək, onu qayçılamamışlar. Bu da bizə bir işıq ucu qədər də olsa Xiyabanini publisistikasını xarakterizə etməyə imkan yaratmışdır.

Xiyabani zamanın irəli sürdüyü bir sıra ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində mətbuatın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dəfələrlə göstərmişdir. Ümumiyyətlə, mətbuata dair qiymətli fikirlər Xiyabani publisistikasında mühüm yer tutur. O, 1275 (1858)-ci ildə “Əxbari-Darüssəltənəyi-Azərbaycan”, “Ruznaməyi-Millətin-Məmləkəti-Azərbaycan” və “Vəqaeyi-şəhri-məmləkəti-Azərbaycan” adları ilə yayılmış “Azərbaycan” qəzetindən və “Əkinçi”dən başlayaraq Qafqazda və İranda çıxan bütün mətbuat orqanlarına yaxşıca bələd idi. “Əkinçi” qəzeti hələ Xiyabani doğulmamışdan bir neçə il əvvəl bağlansa da Xiyabaninin bu haqda məlumatı vardı. Hamıya məlumdur ki, Xiyabaninin yaşadığı dövrdə İranda yüzdən artıq mətbuat orqanı var idi və bunların əksəriyyəti onun doğulub boya-başa çatdığı Təbriz şəhərində yerləşirdi. Bunlardan Rza Tərbiyətin redaktorluğu ilə 1324 (1906) çıxan “Azad” qəzetini, Əliqulu xanın redaktorluğu ilə çıxan “Azərbaycan” qəzetini, Əhməd Mirzənin redaktorluğu ilə çıxan “Bələdiyyə” qəzetini və bir çox başqalarını gətirmək olar. Xiyabani öz çıxışlarında İrandakı mətbuat orqanlarının qarşısında yüksək vəzifələr qoyur, adamların gözünün açılması və cəhalətdən qurtarması yolunda fəaliyyət göstərməyi tələb

edirdi. Xiyabani, ona və demokratik qüvvələrə qarşı qərəzli mövqe tutan “Rəd” və “İran” qəzetlərin tənqid edərək, bu qəzetləri günün qarşıya qoyduğu və həllini gözləyən mühüm ictimai məsələlərdən kənarda durduğunu, bunun əvəzinə öz səhifələrini böhtan xarakterli, eyni zamanda mücərrəd yazılarla doldurduğunu qeyd eləyərək, onları tənqid edirdi. Xiyabaninin ədəbi görüşlərinə yersiz təsübkeşlik, yalançı millətçilik və nihilizm əhval-ruhiyyəsi, başqa xalqların mədəni-elmi uğurlarını öz xalqının mədəniyyət tarixi hesabına mənimsəmək meyli yabançı idi. Xiyabani daim İranda vahid, bölünməz fars mədəniyyətinin və ədəbiyyatının olmasını yayan irticaçı fikir və baxışlara qarşı çıxmışdır. O, bir sıra şovnist İran alimlərinə və azərbaycanlı nihilistlərə qarşı çıxaraq, İran dövləti tərkibində ayrı-ayrı xalqların yaşadığını, bu xalqların özlərinə məxsus ədəbiyyatı və mədəniyyəti olduğunu, bu irsa dərinədən öyrənməyin xeyirlərini irəli sürmüşdü. Xiyabani orta əsr ədəbiyyatı tarixinə, poetika və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına ümumi bir axın kimi baxmamışdır. Ədəbi-fəlsəfi baxışlarının yönü və məzmununa görə ardıcıl demokrat maarifçi olan Xiyabaninin qabaqcıl düşüncə və ideyaları, onun ədəbi fəaliyyətində öz əksini yeni bir biçimdə tapa bilmişdir. Bəlkə də bütün dünyaya məlumdur ki, Azərbaycanın qədim paytaxtı və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Təbriz şəhərindən saysız hesabsız elm və hünər sahibi çıxmışdır. Buna misal olaraq ilk növbədə Şəms Təbrizini, Xətib Təbrizini. Ağahi Təbrizini, Alim Təbrizini, Baba Fərəc Təbrizini, Bədrəddin Əbdülmüəmmər İsmayıl Təbruzini,, Vahidi Təbrizini, Vuqun Məhəmməd Şərif Təbruzini, Qardaş Təbrizini, Qai Mirzə Təbrizini, Qəzali Təbrizini, Qəzənfər Təbrizini, Qəni Təbrizini, Əbdülvahab Əmiri,, Danişməndi,, Daniş Ağa Mirzə Lütəlini,, Daniş Hacı Mirzə Nəcəfəlixanı, Dərviş Bülbülü,, Dərviş Gəncəli-Təbrizini, Dərviş Söhrab Təbrizini, Dərviş Hüseyn Hafizi,, Divanəni, Şərif Təbrizini, Mahmud ibn Əbdülkərim ibn Yəhya Şəbüstəri Təbrizini, Hümam Təbrizini və bəlkə də minlərcə başqalarını göstərmək olar. Şübhəsiz bu da güneyli qardaşlarımızın, ələlxüsus da təbrizlillərin elmə, maarifə, ədəbiyyata, fəlsəfəyə olan dərin marağını, o

cümlədən onların dərin zəka və istedad sahibi olduğunu subuta yetirir. Bidiyimiz kimi Xiyabani də bütün azərbaycanlılar üçün müqəddəs bir məkan sayılan Təbrizdə doğulmuşdur. Təbrizin səfalı havasını udmuş, daim onun gözəl mənzərələrini seyr etmiş, zülal çeşmələrindən axan sularından içmiş, ətri insanı bihuş edən çörəyini yemiş, eyni zamanda Xətib Təbrizinin “Erabul-Quran” (“Quranda fleksiya məsələləri”), “Təfsirul-Quran” (“Quranın izahı”) “Məqatilül-Fürsan” (“Atlıların öldürüldüyü yerlər”), “Əsrarüs-sənə” (“Sənətkarlıq sirləri”), “Kitabül-kafi” əsərlərini, Hümam Təbrizinin “Söhbətnamə” adlı məsnəvisini oxumuş, böyük ədəbiyyatşünas alim Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət Təbrizinin dili ilə desək, izzətli mövla, xeyir işə çağıran, ruh kimi lətif, çıraq kimi parlaq, şüşə kimi duru, haqq və dinin günəçi Şəms Təbrizinin təlqinlərindən faydalanmışdır. Ümumiyyətlə Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, müsəlman Şərqinin xalqlarının ədəbi irsinin qabaqcıl ənənələri əsasında yaranmağa və yetkinləşməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində İranda, Qafqazda və başqa ölkələrdə yayılmış milli-azadlıq ideyaları Xiyabaninin ədəbi-fəlsəfi görüşlərinin inkişafına çox müsbət təsir göstərmişdir.

Xiyabani hərəkatı Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsinə də, ədəbiyyat və incəsənətinin inkişafına da çox güclü təsir etmişdir. Belə ki, Azərbaycandan xaricdə yaşayan azərbaycanlı ziyalılarının yaradıcılığını milli azadlıq hərəkatı öz təsiri altına almışdı. Böyük ədəbiyyatşünas alim Mirzəməhəmmədəli Tərbiyət xalqın bu şanlı mübarizəsi zamanı Berlində idi. O, bu hərəkata çox səmimi münasibət bəsləmişdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, M.Tərbiyət Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyətindən əlavə, ədəbi fəaliyyətinə də böyük hüsn-rəğbət bəsləmiş, bir publisist kimi Xiyabani hərəkatına, Xiyabani publisistikasına dəfələrlə öz münasibətini bildirmişdir.

Xiyabani publisistikası xalqı oyatmaq, onun zəngin ədəbi irsindən onun tərəqqisi yolunda istifadə etmək, həmvətənlərini başqa xalqlara hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, maarif və mədəniyyəti geniş miqyasda təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. Lakin Xiyabanini ədəbi fəaliyyətində ən çox

azadxahlara, başqasının köləsi olmaq istəməyənlərə, vətənin, torpağın, eyni zamanda azadlığın, haqq və ədalətin uğrunda hər an şəhid olmağa hazır olan insanlara dəyər verilir. Xiyabaninin demək olar ki, bütün ədəbi fəaliyyəti bir ali məqsədə xidmət göstərir və bir ana xətt üzərində qurulmuşdur. Bu da azadlıq mübarizəsidir. Xiyabaniyə görə insanın azad yaşaması bu dünyada hər şeydən üstündür. Müstəmləkəçilərin tabeliyində yaşamaq isə rəzalətdir. İnsan azad olanda kamil olur, əsarət altında isə cahil olur. Hər bir xalq müəyyən müddət təcavüzə, zorakılığa, işgəncələrə, zülmə məruz qalıb, mürtəcelər tərəfindən məhkum və məhbus oluna bilər. Lakin xalq nəhayət ki, özünü toplayıb, əsarət zəncirlərini qırmalı, ona zülm verənlərin nəfəsini kəsməli, bu yolda ya şəhid, ya da qazi olmalıdır. Xiyabani qorxaqlığı insan üçün olduqca mənfi xüsusiyyət hesab edirdi. O, öz çıxışlarında mərd, qorxmaz, cəsarətli insanları qəhrəman adlandıraraq, xalqın azadlığının qurucularının məhz belə adamlardan ibarət olduğunu dilə gətirirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xiyabani hələ Məşrutə hərəkatı dövründən, mürtəcelərlə silahlı toqquşmalarda şəxsən özü iştirak edir, daim savaş vaxtı irəlində gedərək, başqalarına örnək olurdu. Bu cəhətdə Xiyabanini bir əlində qələm, o biri əlində isə qılınc olan Şah İsmayıl Xətaiyə bənzətmək olar. Təsadüfə deyil ki, Xiyabani şəhid olmamışdan qabaq, bütöv bir kazak briqadası ilə təkbaşına bir neçə saat atışmış, hətta bir neçə kazakı cəhənnəmə vasil etmişdir. Bəzi mənbələr onun, düşmən əlinə keçməsin deyərək özünü vurduğunu göstərirlər. Bu da Xiyabaninin xalqı mürtəcelərlə savaşımağa, azadlıq mübarizəsi aparmağa çağıranda, onun sadəcə olaraq dil pəhləvanı olmadığını, bir zərb-misalda deyildiyi kimi, dilinə görə dilçəyi olduğunu göstərir.

İctimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi fikrində yeni, qüvvətli bir canlanmaya və intibaha səbəb olmuşdu. Ədəbi prosesin başqa sahələri kimi, publisistikada da mürəkkəb və ziddiyyətli, lakin tarixən zəruri və qanunauyğun bir tərəqqi prosesi başlamışdı.

Əsr yeni, əsrin özü ilə gətirdiyi hadisələr yeni idi. İctimai şüur sürətlə oyanır, ictimai həyata müdaxilə meyli qüvvətlənirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-soyasi həyatının mürəkkəbliyi, məfkurəvi mübarizələrin ədəbi prosesin də mürəkkəbliyini təyin etmişdi, müxtəlif mövqeli ədəbi cərəyan, istiqamət və qrupların çoxluğu həmin sualların cavablarını da mürəkkəbləşdirmişdi.

Cavablar çox müxtəlif idi. Hər kəs öz sinfinin, qrupunun, zümərəsinin, mənsub olduğu ədəbi məktəbin və cərəyanın mənafeyinə, ideya-bədii məramına müvafiq cavablar axtarır və tapırdı. Belə mürəkkəb ədəbi mühitdə öz gələcək yaradıcılıq yolunu axtaranlar içərisində Xiyabani də vardı. Xiyabani öz ideyalar dünyasını, forma, üslub komponentləri ilə vəhdətdə təmsil edən yaradıcılıq metodunu, bi metodun məfkurəcə daha mütərəqqi istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün axtarışlar edirdi. Xiyabaninin belə qızgın axtarışları dövründə yuxarıda qeyd olunduğu kimi İranda, ələlxusus da Təbrizdə, eyni zamanda Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda bir çox mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi. Əsərin əvvəllərində Xiyabaninin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlılığı qeyd olunmuşdu. Lakin Xiyabani molla-nəsrəddinçi olmadı. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, o, özü ideyaca jurnalın təbliğ etdiyi inqilabi-demokratik ideyalar səviyyəsinə yüksələ bilmişdi. Azadlıq və vətənpərvərlik motivləri, bərabərlik və qardaşlıq ideyaları, Geriliyin, fanatizmin, mövhumatın tənqidi, Mövcud quruluşun inkarı və gələcəyə tükənməz ümid, azadlıq-hürriyyət, maarifə və elmə çağırış Xiyabani rübabının əsas motivləri oldu.

Xiyabaninin hər kəlməsi bir dəvət, bir çağırış idi. O, milli-azadlıq hərəkatının irəli sürdüyü bir çox problemləri, silahdan daha çox maarifin, elmin yolu ilə həll olunmasına çalışırdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Xiyabani zəmanəsinin qabaqcıl ictimai-siyasi xadimi olmaqla yanaşı dövrünün ədəbi-fikri mübarizələrində də fəal çalışırdı. O, “Təcəddüd” qəzetində elmi-tənqidi məqalələr yazır, bir çox mühüm məsələlər haqqında fikir yürüdükdü. Xiyabani ədəbi fəaliyyətini

olduqca çətin bir şəraitdə davam etdirmişdir. Onun ədəbi-nəzəri görüşlərini şərh etmək üçün, onun vətəndaşların dünyagörüşünü, iradəsini, əxlaqını tərbiyə edə bilən, ictimai səbəblərini göstərməyə qadir olan çıxışlarına nəzər yertirmək kifayətdir. Məlum olduğu kimi Xiyabaninin elə tək “Təcəddüd” qəzetinin səhifələrində dərc olunan yüzlərlə məqaləsi var idi. O, bu məqalələrdən bəzilərini Azərbaycan dilinə, onun inkişafına, gələcəkdə onun müntəzəm tədrisinə nail olunmasına həsr etmişdi.

XX əsrin əvvəllərində inqilabi və mütərəqqi fikir cəbhəsində duranlar tərəqqipərvər siyasət və mədəniyyət xadimləri məhkum millətlərin ana dili uğrunda nübarizəsini onların azadlıq uğrunda mübarizələrindən ayırmamışlar. Çünki inqilab tələb edirdi ki, onlar sərbəst təhsil ala biləcəkləri, öz milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirə biləcəkləri bir dildən istifadə etmək hüququna malik olsunlar. Həmişə məlumdur ki, Quzey Azərbaycanda qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları, inqilabi mübarizəyə qoşulan zəhmətkeşlər çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə apararkən, həm də məktəblərdə ana dili tədrisi hüququ da əldə etməyə çalışırdılar. Ədəbiyyat və maarif xadimləri isə ana dilinin saflığı və əcnəbi sözlərdən təmizlənməsini həm də onun təlim və tədrisi uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirir, mətbuat səhifələrində bu məsələni işıqlandırılmasına böyük əhəmiyyət verirdilər. Böyük ədəbiyyatçımız alim F.Köçərli yazırdı ki, “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir”.

Bu həqiqət Xiyabani üçün də gizli deyildi və dövrünün ən fəal şəxsiyyətlərindən biri kimi fasiləsiz olaraq bu məsələ ilə ciddi məşğul olmağa başlamışdı. Təsədüfə deyil ki, “Təcəddüd” qəzetindəki məqalələrini fars dilində dərc etdirən Xiyabani, milli-azadlıq hərəkatının qələbəsindən sonra, Ala-Qapıdakı bütün çıxışlarını Azərbaycan dilində söyləmiş, eyni zamanda belə bir gözəl dillə fəxr etdiyini qeyd etmişdi.

Milli azadlıq hərəkatı Xiyabaninin görüşlərində, publisistikasının məfkurə və məzmununda böyük dəyişiklik əmələ gətirmişdi. Onun məqalələri və çıxışları sırf siyasi məzmun almışdı. Milli azadlıq hərəkatının qələbəsi

Xiyabanidə artıq istibad və əsarətin birdəfəlik ləğv edildiyinə dərin bir inam yaratmışdı. Xiyabani elə güman edirdi ki, Azərbaycanda şah üsul-idarəsinin yıxılması ilə bütün işlər sahmana salınacaq və onun daima arzu etdiyi “Hürrlər dünyası” əbədi olaraq yaşayacaqdır. Lakin xəyanət nəticəsində hürriyyətin məhv olduğunu görəndən sonra Xiyabani, onun hələ də xəyali bir mənə daşdığını dərk elədi və sonuncu çıxışında təəsüflə “Hürriyyətin ancaq adı gəlmişdi, özü isə yox imiş”, -deyə söylədi.

Xiyabaninin istər “Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri” publisistik məqalə-essesinə, istər dövrü mətbuatda çıxan yazılarına, istərsə də bütün çıxışlarına nəzər yetirsək, onun bütün ədəbi fəaliyyətinin, xalqın ağıl və elmin rəhbərliyi altında qabaqcıl bir cəmiyyət kimi çağdaş sivilizasiya səviyyəsinə çatmasını, millətlər ailəsinin müstəqil, bərabər huquqlu və şərəfli bir üzvü olaraq, demokratik və dünyəvi şərtlər içində xoşbəxt bir yaşayış tərzinə yeyişməsinə qarşısına məqsəd qoyan, rəhbər tutduğu prinsipləri Azərbaycan xalqının ehtiyac və istəklərindən doğmuş bir düşüncə sistemi ilə formalaşdığını görürük. Bu düşüncə sistemi, aqlın və məntiqin işığında bu günün olduğu qədər sabahın da ehtiyaclarına cavab verən, daima yeniliyə can atan, xalqın ehtiyac və istəklərindən əlavə, onun tarixinin yarpaqlarından qaynaqlanan bir düşüncə sistemidir. Bu baxımdan o, fərdi bir düşüncə deyil, milli vicdandan qopub gələn, xalqın müştərək arzu və meyllərinin ifadəsi olan bir düşüncədir. Həyatda ən həqiqi yol göstəricisinin elm olduğunu qəbul edən Xiyabaninin düşüncə sisteminin ən gözə çarpan xüsusiyyəti, aqlın və elmin işığında inkişafa açıq bir sistem verməsidir.

Xiyabaninin prinsipləri çağdaşlaşma yolunu müəyyən edən, inqilaba təməl təşkil edən fikir və düşüncələrdir. Bu prinsiplər başlanğıcdan etibarən inqilabın içindən doğmuş, onun həyata keçirilməsinə istiqamət vermiş olduğundan, Xiyabaninin ideologiyasını təşkil edir.

İstiqlaliyyət, respublikaçılıq, xalqçılıq, dövlətçilik, dünyəvilik, inqilabçılıq, sülhsevərlik Xiyabaninin düşüncə sisteminin təməl prinsipləridir.

Bu prinsiplər istər mənaları, istərsə də məqsədləri baxımından bir-biri ilə əlaqədar, bir-birini tamamlayan prinsiplərdir.

İstiqlaliyyət Xiyabaninin ən öndə gələn prinsipidir. Fəqət Milli mübarizə adını verdiyimiz böyük hadisə, hər şeydən əvvəl bu prinsipin gerçəkləşməsi üçün həyata keçirilmiş, müvəqqəti olsa da müvəfəqiyyət qazanmışdır. Çünki əsas olan, istiqlaliyyətinə qəsd edilən Azərbaycan xalqının heysiyyətli və şərəfli bir millət kimi yaşaması idi: bu əsas da ancaq xalqın azadlıq və istiqlaliyyətə sahib olması ilə təmin ola bilərdi. Xalqı öz müqəddəratına hakim etmək, əsası Xiyabaninin istiqlaliyyət prinsipi ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edən ikinci böyük prinsipdir. Bu prinsipə görə xalqın müqəddəratı, qeyri şərtsiz onun özünə məxsus olmalıdır. Heç bir mənə, heç bir şəkil və heç bir vəhclə şəriklik qəbul edə bilməz. Bu iradənin bütün millət fərdlərinin arzularının, əməllərinin birləşməsindən ibarət olmasına görədir ki, cəmiyyət içində hər cür qüvvə bu iradədən yaranar: ancaq bu iradəyə uyğunlaşmaq surətiylə yaşaya bilər. Xiyabani anlayışına görə, xalqın iradə və əməlinə tabe olmayanların taleyi acıdır, məhv olmaq dərəcəsindədir.

Xalqçılıq prinsipi cəmiyyətdə fərd, ailə, təbəqə və sinif hökmranlığının olmayacağı, bütün millət fərdlərinin qanun önündə bərabərliyi əsasında dayanır. Buna görə də inqilabın xalqçılıq anlayışı vətəni, ölkəni və milləti ilə bölünməz tam kimi qəbul edən görüşdən qaynaqlanır. İran cəmiyyətində bir sinfin digər sinif və ya siniflər üzərində hökmranlıq yaratması Xiyabani düşüncə tərzində olan xalqçılıq prinsipinə uyğun deyil. Çünki İran inqilabının xalçılıq anlayışı millətin bütün üzvlərini ayrı-seçkiklik etmədən ölkənin öz övladı hesab etmək, onların əsas hüquq və azadlıqlarını təminat altına almaq, onları qanun önündə eyni hüquqlu hesab etmək prinsipinə əsaslanır.

Xiyabani öz publisistikasında çağdaş sivilizasiyaya çatmağı xalqın qarşısında bir məqsəd kimi qoymuşdu. O çağdaşlaşmanı haqlı olaraq xalqın ictimai həyatında “Həyat mübarizəsi”, “Var olma mübarizəsi” kimi qiymətləndirirdi.

Əgər çağdaşlaşmaya tərif vermək lazımdırsa, o hər zaman içində olduğumuz zamanın gərəklərini mənimsəmək, o gərəklərə uyğunlaşmaq, o gərəkləri yerinə yetirmək deməkdir. Başqı ifadə ilə, o bir cəmiyyət kimi istər təfəkkür, istərsə də qurumlar baxımından çağın gərəkdii yaşayış tərzinə keçmək, keçə bilmək deməkdir. Qabaqcıl ölkələr göstərdikləri siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi irəliləyişlərlə içində olduqları zamanın sivilizasiyasını edən bəlli bir səviyyə müəyyən edirlər.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətində inqilab çağdaşlaşma hərəkatının ən mühüm ünsürünü, başqa ifadə ilə desək bu həmlənin hərəkatverici qüvvəsini təşkil edir.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti dövründə İranda, o cümlədən Güney Azərbaycanda mühərrirliklə və ümumiyyətlə ədəbi fəaliyyətlə bir çox insanlar məşqul olsa da, Xiyabaninin yuxarıda qeyd olunduğu kimi publisistikada öz dəsti-xətti, öz üslubu var idi. Xiyabani bir publisist kimi böyük-böyük əsərlər yaratmamışdır. Onun publisistikası əsasən “Təcəddüd” qəzetində yazdığı məqalələrdən və xalq qarçısında söylədiyi fəlsəfi nitqlərdən ibarət idi. Lakin Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətində vətənpərvərlik, inqilabilik, xalqçılıq mövzusu, eyni zamanda azadlıq ideyaları o qədər güclü olmuşdur ki, o Güney Azərbaycanda və İranda özündən sonra gələn mütərəqqi mühərrirlərin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. Xiyabaninin publisistikasında xüsusi bir nizam-intizam, xüsusi bir ahəng və harmoniya vardır. Məlum məsələdir ki, Xiyabaninin bütün ədəbi fəaliyyəti; publisistikası, yəni məqalə-esseləri, risalələri, çağırışları və xalq qarçısındakı çıxışları ölçülmədən, hecalara düzülmədən, qafiyə gözləmədən, bədii üsluba və formaya fikir verilmədən, sadəcə olaraq bir vətənpərvərin qəlbindən gələn olduqca səmimi sözlərdir. Lakin bu ifadələrdə, bu kəlmələrdə, bu sözlərdə o qədər poetiklik, ritm, ahəng, nizam-intizam var ki, onlarla tanış olarkən, bir çox hallarda bunları sərbəst vəzndə yazılmış güclü və təsirli şer nümunələrinə bənzətmək olur. Misal üçün onun “Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri” məqalə

essesindən olduqca hikmətli, eyni zamanda ard-arda inci kimi düzülən bir neçə sətirə nəzər yetirək:

Ey azadlıq yolunun qorxmaz qəhrəmanı!
Ey tərifə belə ehtiyacı olmayan Azərbaycan!
Bu tərif, təhsinlərin hamısı verdiyin qurbanların
qan bahasıdır,
İran fəzasında yüksələn bu tərif, təhsin səsləri
sənin nölməz cavanlarının, mərd qocalarının, iradəli
uşaqlarının, hələ də təsəlli tapmayıb ovunmayan
qadın və qızlarının səsidir.
İndi eşitdiyin bu səslər onların səsidir.
Ayıl!
Qulaq as!

Göründüyü kimi Çağırışın içində hökm, təlqin və əzmkarlığa səsləməklə birlikdə, axıcılıq, ritm və ahəng vardır. Bu baxımdan Xiyabani publisistikasını təntənəli, nikbin, əzəmətli, inqilabçı, demokratik, eyni zamanda poetik bir publisistika adlandırmaq olar. Şübhəsiz ki, publisistika ədəbi fikrin qüvvətli qollarından biridir. Belə ki, M.F.Axundovzadə, C.Məmmədquluzadə və bir çox ədiblərimiz nəhəng-nəhəng bədii əsərlər yaratmaqla yanaşı, bilavasitə öz fikirlərini, problemlərin həlli yolunu, tənqidlərini, eyni zamanda mürtəceləri, irticaçıları, müstəmləkəçiləri, “Qınından çıxıb qınıni bəyənmiyənlər”i və s. problemləri xalqın nəzərinə daha tez çatdırmaqdan ötrü, eyni zamanda öz maarifçilik ideyalarını təbliğ etməkdən ötrü publisistika ilə məşğul olmuşlar. Hamıya bəllidir ki, ədib hansısa bir bədii əsəri yazandan sonra, onun çap olunması üçün müəyyən bir vaxt lazım olur. Bu cəhətdən publisistikanın üstünlüyü ondadır ki, publisist istədiyi vaxt öz fəlsəfi görüşlərini və yaxud tənqidi fikirlərini, çıxışları vasitəsi ilə, və yaxud dövrü-mətbuatda xalqa çatdırmaqla bilər. Düzdür, iri həcmli publisistik əsərlərin də çap olunması üçün zaman tələb olunur, lakin publisistlərin yaradıcılığı əsasən çoxşaxəli olduğu üçün, onlar xalqın arasına daha tez çıxma bilirlər. Bu baxımdan Xiyabani

publisistikası demək olar ki, zamanın kəsiyində xalqla bir yerdə olmuş, onunla addımlamış, onunla oturub-durmuşdur. Xiyabani özü zəmanəsinin qəhrəmanlarından biri olduğu üçün, onun publisistikası da bir qəhrəmanlıq dastanı kimi dillərə düşərək eldən-elə gəzir, xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə, qəhrəmanlığa, Allahdan başqa heç kimdən qorxmamağa çağırırdı. Xiyabani deyirdi: “Sən zəifləmiş bir pəhləvan, gücdən düşmüş bir qəhrəmana oxşayırsan ki, onu cəsarətləndirmək, yenidən ayağa durğuzmaq üçün qeyrət, heysiyyət və izzət-nəfsinə təsir etməkdən güclü tədbir və vasitə ola bilməz. Hamıdan əvvəl sən özün, özünə yardım göstərməlisən. Sən özün-özünə nicat verəcəksən! Əgər sənin təbiətində olan həyat tükənmiş, fəaliyyət odu tamamilə sönmüşsə, keçmişdəki xasiyyətini itirmisənsə, artıq səninlə vidalaşmaq lazımdır. Yox! Sənin damarlarında o parlaq cövhərdən azacıq da olsa, o qeyrət odundan qığılcım qədər də olsa qamaqdadır”.

Göründüyü kimi Xiyabani publisistikası Azərbaycan xalqını gücdən düşmüş pəhləvana bənzədir və onu təlqin vasitəsi ilə ayağa durğuzmaq istəyir və bunu da çox məharətlə bacarır. Biz Xiyabaniyə milli-azadlıq hərəkatının başçısı kimi nəzər yetirəndə, onun bu çağırışlarla minlərlə azadlıq sevir insanın ruhuna təsir etdiyini və onları qəflətdən oyatdığını görürük. Xiyabaninin fəlsəfi görüşlərini təhlil etmək üçün, onun məqalələrinə sadəcə olaraq göz yetirmək kifayət edir ki, hər ifadənin, hər cümlənin, hər sözün ayrı-ayrı mənalarda, lakin məntiq əsasında, olduqca düşünülmüş halda, elmi və bədii fəhmin sintezindən yaranaraq, bir tam şəkildə söyləndiyini və yaxud yazıldığını görürük. Onun “Mütləqiyyəti devirdin” məqalə-essesində qərəzdən, təəsübdən, subyektiv münasibətdən uzaq, daha doğrusu məntiqi əsaslarla, xalqın düşüncəsini məşğul edən, onu incidən müəmmaları açmaqla, onun iradəsinin çox şeylərə qadir olduğunun fəlsəfi şərhini görürük: “Sənin gördüyün bu iş pozmaq işi idi. Çürük, deşik-deşik olmuş köhnə binanı uçurub yerlə yeksan etməli idin, onu da elədin, Bu yıxıb, məhv etmək işini həyata keçirmək üçün od, qan, dəmir və polad lazım idi. Bu iş həm maddi mənbələr, həm də əzələlərin güclü olmasını tələb edirdi, sən isə o tələbatın

hamısını yerinə yetirdin. İndi, bir tərəfdən qarşında bir-birinin üstünə qalanmış xərəbələr, keçmiş əmək nəticələrinin uçulub dağılması ilə bərabər ən zəruri olan gündəlik tələbat durur və hazırkı dərdlərin səbəbi olan fəlakət, bədbəxtliklərə qarşı lazım olacaq saysız-hesabsız tədbirlər sənə xatırladılır. Digər tərəfdən isə Tehranın mütərəqqi ziyalılarının səsinə, Azərbaycan xalqının nəcib xidmətləri haqqında deyilən tərif və afərin səslərini eşidirsən. Bu ibrət verici mənzərəyə qarşı artıq düşünmək, ölçü götürmək vaxtı gəlib çatmışdır”.

Xiyabani xalqa “Sən” deyər müraciət edir. Lakin Xiyabani özü də bu “sən”in içərisindədir. Ö, heç zaman xalqı özündən ayrı və yaxud özünü xalqdan ayrı tutmur. Bu “sən”in içində eyni zamanda xalqın keçdiyi tarixi proseslər, çəkdiyi əzablar, gördüyü bəlalər, aldığı zərbələr, düşdüyü fəlakətlər, faciələr, müsibətlər var. Xiyabani “Sən”ə nəsihətlər, tövsiyələr, təlimlər verməklə yanaşı, özünə də dərslər verir. Daha doğrusu Xiyabaninin “sən”inin içərisində xalqla birlikdə uçurumlara yuvarlanan, qırx arşın quyunun içində çapalayan, qaranlıqlara qərq olan, bir az işıq ucu axtaran, buna görə çarpışan, vuruşan, nəhayət qüvvə toplayıb işığa çıxmaqdan ötrü çürük məkanları yerlə yeksan eləyən mübariz, əzmkar, cəsarətli və qorxmaz bir Xiyabani, eyni zamanda onun və demokratik qüvvələrin təmsalında şücaətli bir xalq vardır. Bu “sən” Xiyabaninin şagirdi və yaxud tələbəsi deyil, bu onun qarşısında baş əydiyi, yolunda hər an şəhid olmağa hazır olduğu sülhsevər, humanist, fəqət lazım gələndə düşmənin başını əzə biləcək qədər qüdrətli bir xalqın manumental bir obrazıdır. Əgər dramaturgiya dili ilə desək, xalqın ümumiləşdirilmiş qəhrəmanlıq surətidir. Fəqət bu “sən” simvolik bir xarakter daşımır. O, real olduğu qədər də bütövdür, bölünməzdir. Xiyabaniyə görə bu “sən” çox şeylərə qadirdir və artıq o ayılmışdır... Bu “sən” həm də bütövlükdə Azərbaycan deməkdir.

Xiyabani yuxarıda qeyd olunduğu kimi “təcəddüdçü”, yəni müasirliyin, eyni zamanda mədəni tərəqqinin tərəfdarı idi. Məlim olduğu kimi cəmiyyətin tərəqqisi onun üzlərinin quruculuq əzmi, yenikçilik ruhu ilə sıx əlaqədardır.

Amma bu heç də xalqın bütün keşməkeşli tarixi boyu qazanmış olduğu təcrübəsinə, ənənələrinə, mədəni irsinə və qayğıkeş münasibət məsələsinin əhəmiyyətini azaltmır. Xiyabaniyə görə keçmişin mədəni irsindən nəinki imtina edilməli, əksinə bunun əsasında yeni irs yaratmaq üçün zəruri təməl kimi istifadə olunmalıdır. Axı cəmiyyətin əsarlər boyu toplamış olduğu təcrübənin yaşadılması, yaradıcı şəkildə mənimsədilməsi tarixə yenidən qədəm qoyan hər bir nəslin təfəkkür və davranış mədəniyyətinin təşəkkül tapması üçün labüddür. Mədəni irsə qayğıkeş münasibətin olmadığı yerdə qurucu fəaliyyət bacarığının tərbiyə edilməsindən danışmağa belə dəyməz. Xiyabaniyə görə bütün ziddiyətli cəhətlərinə baxmayaraq mədəniyyət tarixi yüksək ictimai amalların, ümumbəşəri dəyərlərin bərqərar olması uğrunda gərgin, qurbanlarla və mərhumluqlarla dolu mübarizədə xalqın çətin, ağırlı-acılı təcrübəsini özündə qoruyub saxlayır. Xalqın tarixi yaddaşı onun mədəniyyət quruculuğunun əsas şərtidir. Əks təqdirdə xalq öz məniyyətini, hətta varlığını itirə bilər. Məlum olduğu kimi Xiyabani güclü ilahiyyət dərsləri almışdı və səksən dənə ilahiyyət elmlərinə yiyələnmişdi. Bu isə o demək idi ki, o, müqəddəs Qran və hədislərdən istifadə qaydalarının işlənilib hazırlanması və bu təməllərdən irəli gələn meyar və üsulların cəmiyyətin həyatına tətbiqi məsələləri ilə məşğul olan “Fiqh” elmini, ilahiyyət fəlsəfəsini, dilçilik elmini, nücum elmini, riyaziyyatı, tibb elmini, coğrafiyanı, eyni zamanda özü bir elm kimi bədii üslubiyyət və ritorika, bədii estetik təfəkkür tərzini, bədii ifadə vasitələri və obrazlar (poetik qəliblər), ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, fəsaət, bəlağətin əsas şərtləri, söz və məna vəhdəti, məni, bəyan, məninin tərkib hissələri; xəbər, müsənəd ideya, müsənəd, məqə əliqati, inşa, vəsl və fəsl, icad, itnab, müsaqvat, bəyanın tərkib hissələri; təşəh, istiarə, məcaz, kinayə, bədi və onun bölmələri; ləfzi (söz) gözəllikləri, mənəvi (məna) gözəllikləri, Qran bəlağətindən faydalanan üsullar; iqtibas, təlmih, təzmin, həll kimi elmləri əhatə edən bəlağət elminə yiyələnmişdir. Bundan əlavə bu da hamıya məlumdur ki, tarix boyu ilahiyyət alimlərinin təhsil aldıkları ali ilahiyyət tədris ocaqlarından ən məşhurları Təbriz

şəhərində yerləşirdi və iahiyyat alimləri, ələlxüsus da azərbaycanlı alimlər bu şəhərdə ali ilahiyyat təhsili alırdılar. Buna misal olaraq biz elə Xiyabaninin özünü göstərə bilərik ki, o gənc yaşlarında Qafqazı səyahət edərək, orda bir sıra dünyəvi elmlərə yiyələndikdən sonra, Təbrizə dönmüş və ona lazım olan ilahiyyat dərslərini məhz bu şəhərdə almışdır. Şübhəsiz ki, ilahiyyat elmlərini mənimsəmək Xiyabaninin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Lakin Xiyabani elə bir zamanda yaşayırdı ki, Rusiya əhalisi şiə müsəlmanlar olan İranla, əhalisi sünni müsəlmanlar olan Türkiyənin arasına daima nifaq salmağa çalışır, bu məzhəb ayrılığını əlində əsas tutaraq fitnə-fəsad torədir, bir sözlə iki müsəlman dövlətini bir-birinə qarşı qoyaraq, öz məkrli planlarını həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərirdi. Çox təəsüflər olsun ki, müsəlmanlar arasında gedən bu mənasız məzhəb davası, o zaman da rusların fitnəsi ilə bəzən öz bəhrəsini verirdi. Lənətə gəlmiş Yəzid ibn Müaviyyənin davamçıları ilə, fars şovinizminin təsiri ilə fanatikləşmiş insanlar bir-birinə qarşı duraraq qanlı qırğınlar törədirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə sünnilik pərdəsi altında gizlənmiş münafiq Yezid davamçılarının, nə də şiəlik pərdəsi altında fəaliyyət göstərən fanatiklərin əslində İslam dininə heç bir adiyatları yox idi. Əslində bu insanlar daima Allaha üsyan edən əqidəsiz və simasız adamlar idi. Çünki kainatın əfəndisi sevgili peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalatu və səlləmin iki mübarək hədisi-şərifı vardır; “Kim mənim əhlü-beytimi sevməsə, məndən deyil”, eyni zamanda “Kim mənim əshabi-ikramımı da sevməsə məndən deyil...” Əsrlər boyu İmam Hüseyn əleyhəssalamın şəcərəsinə, nəslinə, eyni zamanda onu sevənlərə, rəğbət göstərənlərə işgəncələr verən, onları doğma yerd-yevələrindən didərgin salan Yezid davamçıları, eyni zamanda Həzrət Əli əleyhəssalamdan başqa, əshabi-ikramın üzvlərinin üçünün də üstündən xətt çəkən fanatiklər... Rusiya bu mənasız məzhəb ayrılığından olduqca məharətlə istifadə edirdi. İranın və Türkiyənin müsəlman dövlətləri olduğunu nəzərə alan və onların Qafqaz müsəlmanlarına daha çox təsir göstərə biləcəyindən ehtiyat edən Rusiya hökuməti burada

həm şiəliyin, həm də sünniliyin nüfuzunu məhdudlaşdırmaq siyasəti yeridirdi. Xristianlığın təbliğini gücləndirmək, bu məqsədlə Türkiyədən və İrandan minlərlə ermənini və Rusiyanın özündən müxtəlif biddətçi təriqətlərin Azərbaycana köçürülməsi (Azərbaycanda rus biddətçi təriqətlərinin ardıcılıarı ilk dəfə 1834-cü ildə Altı-Ağac ərazisində yerləşdirilmişdir. Elə həmin vaxt Şuşa və Lənkəran nahiyyələrinə, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarına xeyli rus kilsəsi təriqətçiləri köçürülmüşdür. Bütünlükdə Azərbaycanda 1868-ci ildə 27 təriqətçi kəndi və 1 köhnə ayinçilər kəndi var idi. Yarım milyondan artıq erməninin də Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi bu məqsədə xidmət edirdi. 1918-ci ildə rus biddətçiləri “malakanlar” Xızını və Xızının kəndlərini ələ keçirməkdən ötrü, ermənilərə çuğulluq eləmişlər. Azərbaycan xalqının içərisində qəhrəmanlıqda və cəsurluqda ad çıxarmış “dağlılar” Xızıya hucuma keçən daşnak ordusunu tamamilə məhv eləyəndən sonra, malakanları çuğulluq elədiklərinə görə möhkəmcə cəzalandırmışlar). Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyə, İran və ərəb ölkələrindəki həmməzhəbləri ilə əlaqələrinin məhdudlaşdırılması, Məkkə, Mədinə, Kərbəla, Nəcəf, Məşhəd kimi müqəddəs yerlərə ziyarətlərin qarşısını almaq cəhdləri, müxtəlif islam mərkəzlərinin və müsəlman nüfuz sahiblərinin göstərişlərinin Qafqaz müsəlmanları üçün heç bir səlahiyyəti olmaması barədə rəsmi qərarlar, din xadimlərini qonşu dövlətlərin nəfinə fəaliyyət göstərməkdə günahlandırıb Qafqazdan çıxarılması və s. Bu siyasətin tərkib hissəsini təşkil edirdi. Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq müqəddəs Qurani-Kərim və Şəriət müxtəlif təriqətlərdən olan müsəlmanları birləşdirə bilirdi. Bakı, Gəncə, Şuşa, Quba, Şamaxı, məscidlərindən təriqət ixtilaflarına son qoymağa çağıran möizə və xütbələr eşidilirdi. Şiə şeyxülislamı ilə sünni müftüsünün bu sahədə əlbir fəaliyyətinə dair mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Həmçinin Xiyabani də Səttarxan kimi belə mənasız qarşıdurmaya, irticaçıların, mürtəcelərin, müstəmləkəçilərin əvəzinə, öz müsəlman qardaşının qanının axıdılmasına gedə bilməzdi və onun buna mənəvi haqqı yox idi. Xiyabani daim xalqını belə şeylərə getməməyə, fitnə-fəsad törədənlərin fitnəsinə uymamağa çağırırdı. Təsədüfə deyil ki, onun

bütünlüklə ədəbi fəaliyyətində, nə “Təcəddüd” üçün hazırladığı proqramlarda, nə məqalələrində, nə də məntiqli çıxışlarında sünni-şiə məsələsinə, həmçinin də məzhəb ayrılığına aid olan ifadələrə rast gəlmək mümkün deyil. Xiyabani sözün əsil mənasında olduqca müdrik şəxsiyyət idi. Buna görə də onun ədəbi fəaliyyəti vətənpərvərliklə, azadlıqsevərliklə, inqilabiliklə yanaşı, həmişə başqa xalqlara, başqa təriqətlərə, başqa irqdən olan insanlara hörmət göstərməyi, bəşər övladının hər bir tərəqqipərvər insanı ilə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağı bəyan edirdi... Zəmanəsinin ən böyük şairi və maarifçilərindən biri S.Ə.Şirvani bu münasibətlə “Cəfər, ey qönçeyi gülüstanım, ey mənim bülbülü-xoşəlhanım” beytilə başlanan nəsihətində belə deyirdi:

Demirəm mən gedən təriq ilə get,
Əqli tut, il gözəl rəfiq ilə get,
Demirəm, rus ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get, əhli ürfan ol,
Demirəm şeyxi ol və ya babi,
Hər nə olsan, tək olmaq qüllabi,
İstər əclaf, istər əşraf ol,
Hər nə olsan ol, əhli-insaf ol!

Artıq əsrlərdir ki, hər vəchlə İslam dinini gözdən salmaq istəyən münafıqlar, İslam dini pərdəsi altında özlərindən cürbəcür şeylər uyduraraq, müqəddəs Qurani-Kərimdən, sevgili peyqəmbərimizin Şəriətindən və mübarək hədisi-şəriflərindən və ümumiyyətlə ilahiyyat elmlərindən, bir sözlə İslam dinindən zəif məlumata malik olan insanları öz uydurmaları ilə yoldan çıxarır, onları Uca Yaradanın qadağa qoyduğu, haram buyurduğu, günah saydığı işlərə sürükləyirlər. Münafıqlar zəif iradəli, İslam dinindən lazımı qədər maariflənməmiş insanları fala, caduya, mövhumata, qarabasmalara inanmağa sövq edir və bunun nəticəsində külli miqdarda pul əldə eləyirlər. Vaxtla Azərbaycanın mütəfəkkirləri M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir və başqaları böyük ürək ağrısı ilə dəfələrlə öz

yaradıcılıqlarında bu movzuya toxunsalar da, çox əfsuslar olsun ki, indinin özündə də Dərviş Məstəli şahlar, Şeyx Nəsrullahlar və onlara inanan avam adamlar kifayət qədərdir. Müqəddəs Qurani-Kərimdə falçıların, cadugərlərin, tasquranların, düyünlərə üfürənlərin möhtəkir olduqları və buna inanmağın küfr olduğu haqqında kifayət qədər mübarək ayələr vardır. Fanatizmin ayaq tutub yeridiyi İranda Xiyabani də öz çıxışlarında cahilliyi, fanatizmi, xürafatı, mövhumatı ifşa etmiş və bu barədə “Təcəddüd”ün səhifələrində yazılar dərc etmişdir. Xiyabani ibadətin dəyərlərini və hansı əməllərin ibadət olduğunu şübhəsiz ki, xalqa anlatmaya bilməzdi. Düzdür bu haqda bizim əlimizdə kifayət qədər material yoxdur. Lakin müctəid rütbəsnə qədər yüksəlmiş bir insanın məscidlərdə xütbələr oxuduğu zaman İslam ehkamlarının əvəzinə başqa şeylər anlatmağına inanmaq olduqca gülünc və qeyri-realdır. Bir də ki, Xiyabaninin yaradıcılığına nəzər yetirərkən, onun islam ehkamlarından kənara çıxmadığının, yalnız islam qanunlarıyla hərəkət etdiyinin şahidi oluruq. Xiyabaninin eyni zamanda istər dövrü mətbuatda, istərsə də xalq qarşısında söylədiyi çıxışlarında cəhalət və avamlıq əleyhinə mübarizə apardığını da görürük. İslam dinindən bir balaca xəbəri olan insanlar bilirlər ki, ibadət yalnız namaz qılmaqdan, oruc tutmaqdan ibarət deyil. Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalam buyurmuşdur: “İmanın ən yaxşısı yetim başına sığal çəkmək, ən sadəsi isə yoldakı daşı götürüb kənara qoymaqdır”. İbadət həm də ehtiyacı olanlara əl tutmaqdan, xəstələri ziyarət etməkdən, böyüyə-küçüyə hörmət göstərməkdən, alınının təri ilə ruzi qazanmaqdan, torpağın, vətənin uğrunda cihada getməkdən, elm öyrənməkdən və öyrətməkdən, eyni zamanda əxlaqı gözəl və təmiz olmaqdan ibarətdir. Biz Xiyabaninin publisistikasına nəzər yütirsək, onun bütün bunlara nə qədər mənalı surətdə əməl elədiyini və xalqı da buna dəvət elədiyini görürük. Onun Milli hökumət qurandan sonra isə, xalqın səfil vəziyyətində yaçayan zümrəsi üçün komissiyalar təşkil etdiyinin, qoca insanlar üçün “Qocalar Evi” təşkil etdiyinin, eyni zamanda istər qiyam vaxtı, istərsə də Milli hökumət yaranandan sonrakı çıxışlarında cihada çağırışlar etdiyinin xalq üçün nə qədər faydalı olduğunun da fərqləndiririk.

XX əsr quzeyli, güneyli Azərbaycana bir neçə dahi şəxsiyyət bəxş etmişdir. Belə ki, bu şəxsiyyətlər Azərbaycan xalqının taleyində olduqca mühüm rol oynamışlar. Buna misal olaraq Hacı Zeynalabidin kimi xeyriyyəçi el-atasını, M.Ə.Rəsulzadə kimi, Fətəlixan Xoyski kimi, Nəsim bəy Yusifzadə kimi, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi siyasi xadimləri, Səttarxan, Bağırxan kimi el qəhrəmanlarını, Pişəvəri kimi ictimai xadimləri, Heydər Əliyev kimi nəhəng siyasətçini və şübhəsiz ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi bir şəxsiyyəti göstərmək olar. Xiyabani zamanının ən nəhəng simalarından biri idi. İstər onun inqilabi fəaliyyəti, istərsə də ədəbi fəaliyyəti Azərbaycan xalqının yaddaşında daim yaşamaqdadır və yəqin ki, qiyamətə qədər də yaşayacaqdır. Xiyabaninin Azərbaycan xalqının azadlığı üçün gördüyü işlər misilsizdir. Xiyabani sağlığında böyük bir azadlıq mübarizəsi məktəbi uyaratmışdır. Belə ki, Azərbaycan xalqı bu məktəbdən çox şeylər öyrənmiş və zaman-zaman öyrəndiklərini həyata keçirmişdir. Vaxtilə Hindistanı İngiltərə müstəmləkəçiliyində azad edən Mahatma Qandi demişdir: “Biz azadlıq mübarizəsini İmam Hüseyn əleyhəssalamdan öyrənməliyik...”

İndi çox şükürlər olsun Ulu Yaradana ki, biz, yəni Quzey Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar, artıq neçə ildir ki, müstəqil, sərbəst, necə deyərlər özümüz öz ağamız olaraq suveren bir dövlətdə yaşayırıq. Əsrlər boyu İranda azərbaycanlılar əzilmiş, huquqları tapdalanmış, döyülmüş, söyülmüş, təhqir olunmuşlar. Əgər cənublu soydaşlarımız İranda bərabər huquqlu, xoşbəxt və firavan yaşasaydılar, şübhəsiz ki, kimsə inqilab eləmək, şah üsul-idarəsini devirmək, müstəqil bir cumhuriyyət qurmaq fikrinə düşməyəcəkdi. Fəqət Səttarxanı da, Xiyabanini də Pişəvərini də bu üsul idarəyə qarşı qiyam qaldırmağa məcbur edən, bolşeviklərin hayqırdığı kimi sinfi mübarizədən, varlı-kasıb mübarizəsindən ötrü deyil, məhz azərbaycanlılara qarşı olan təzyiq və haqsızlığın qarşısını almaqdan ötrü idi. Düzdür, bu şəxsiyyətlərin arzuları tamamilə həyata keçmədi, onların üçü də nəticədə məhz haqsızlığın qurbanı oldular. Lakin onlar Azərbaycanın azadlıq tarixinə öz adlarını qızıl hərflərlə yazdılar. Beləki istər Səttarxan, istər Xiyabani, İstər Pişəvəri haqqında artıq

uzun illərdir ki, elmi tədqiqat əsərləri, eyni zamanda bədii əsərlər yazılır və hələ də yazılmaqdadır. Güney Azərbaycanın görkəmli ədəbi simalarından olan Həmid Nitqt Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında olduqca gözəl bir şərh nümunəsi yaratmışdır. Bu şeirə nəzər yetirdikcə biz Həmid Nitqinin misralarında Xiyabani hərəkətini, eyni zamanda bu hərəkətin qönçə ikən solduğunun olduqca bədii və poetik bir şəkildə ifadə olunduğunu görürük:

Səninlə bir kitabxanada görüşdük,
Göz yaşlarında tanışdıq,
Və ikimiz də bir gözəllə sevişdik.
Sənin gözlərin yumulanda mən gözlərimi açdım.
Yetim buraxdığın dünyanın ağır havası ilə,
Bitməyən yasında böyüdüm.
Günlərimə gecələrim hökm etdi. Mövsümlə həp eyni...
Xəzan hüznə
Başlayıb bitdi.
Lakin gecələrimi xəyalınla
Doldurdun,
Gözlərimdə nur,
Dizlərimdə güc.
Və ürəyimdə qurur oldun.
Ancaq nəçin gözlədiyin saat gəlmədi?
Yaralar sağalmadı?
Və sağalmaz mənim qanayan yaram.
Dağ başını duman aldıqca,
Bayatıların sinəmdə qaldıqca,
Mənə öyüd ver, ey ulu kölgə,
Gülləri solduran yelə nə deyim?!
Səsini itirən elə nə deyim?!

Göründüyü kimi Həmid Nıtqi Aytan Xiyabaninin Azərbaycan xalqı üçün kim olduğunu bədii boyalarla təsvir edib, xalqa çatdırır. Bu misralar Xiyabaninin olduqca böyük və dahi bir şəxsiyyət olduğunu poetik formada bizə göstərir. Lakin bu çox azdır. Biz Xiyabani və b. haqqında çox əsərlər, şeirlər, poemalar yazmalıyıq, onun haqqında çox araşdırmalar aparmalıyıq. Çünki əksəriyyəti sovetlər dönməində yazılan bu əsərlərin müəllifləri totalitar rejimin qorxusundan bir çox həqiqətləri gizlətməyə məcbur olmuş, bu siyasi-ictimai xadimləri və milli qəhrəmanları bir “bolşevik” kimi formalaşdırmışlar və bizi bu adamların “leninçi” olduğuna inandırmağa çalışmışlar. Belə ki, onların xalq qarşısındakı çıxışlarını istədikləri kimi qayçılamış, əvəzində isə Leninlə, bolşevizmlə, sosializmlə bağlı yalanlar uydurmuşlar. Çox əfsuslar olsun ki, indinin özündə də Səttarxanın başladığı Məşrutə hərəkatını, bolşevik hərəkatı kimi, Xiyabaninin Milli-Azadlıq hərəkatını Leninin sifarişi ilə etdiyini, Pişəvərinin qurduğu Milli Hökuməti isə rusların hökmü ilə qurduğunu iddia edənlər var. Biz belə “tədqiqatçılara” cavab verməkdən ötrü də, daha dərin araşdırmalar aparmalı və böyük şəxsiyyətlərin sözün əsil mənasında kim olduğunu xalqımıza çatdırmalıyıq.

NƏTİCƏ

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azərbaycanda demokratiya və azadlığın qələbəsi, xalqın milli şüurunun oyanması, milli-bəşəri publisistikanın zənginləşməsində böyük əməyi və rolu olan bir şəxsiyyətdir. Xiyabani olduqca mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə mübarizələrlə dolu şərəfli həyat yolu keçmiş, inqilabi-demokratik publisistikanın inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Xiyabani inqilabi fəaliyyətində Sərdari-milli Səttarxanın inqilabi məktəbinə, ictimai, fəlsəfi, bədii fikir tarixində isə bir publisist kimi

mütəfəkkir yazıçı M.F.Axundzadənin yaratdığı ədəbi məktəbə mənsub idi. O, böyük sələflərinin bayraqlarını yüksəklərə qaldıraraq, həm Azərbaycan qəhrəmanlığı tarixinə öz adını qızıl səhifələrlə yazmış, həm də elmi-publisistik çıxışları ilə İran xalqlarının və Azərbaycan xalqının mənəvi aləminə, məfkurəvi inkişafına faydalı təsir göstərmiş, onları müstəmləkəçiliyə, mürtəcelərə, şah üsul-idarəsinə, eyni zamanda fanatizmə qarşı mübarizəyə sövq etmiş, beləliklə zəhmətkeş kütlələri azadlıq və milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə çalışmışdır. Xiyabaninin ədəbi yaradıcılığı inqilabi fəaliyyəti ilə sıx əlaqələdə olduğuna görə, onun publisistikası mövzu və təsir baxımından həmişə ürəklərə yol tapmış, xalqın mənəvi qida mənbəyinə çevrilmişdir.

Xiyabaninin publisistikası onun ictimai-siyasi və inqilabi fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Xiyabani milli-azadlıq hərəkatının İran və Azərbaycan tarixində yeni dönüş mərhələsi olmasını, tarixi əhəmiyyətini olduqca yüksək qiymətləndirərək, Səttarxanın ideyalarını təbliğ etmişdir. Onun istər məqalələri, istərsə də ictimaiyyət qarşısındakı çıxışları, Azərbaycan inqilabi publisistikasının ən gözəl nümunələridir. Xiyabaninin ədəbi, ictimai-siyasi və inqilabi mübarizəsinin ayrı-ayrı mərhələlərinin (1905-ci ildən başlayaraq Məşrutə hərəkatı dövründəki fəaliyyəti, 1914-cü ildən etibarən 1-ci dünya müharibəsi illərindəki fəaliyyəti və 1917-ci ildən 1922-ci ilə qədərki fəaliyyəti) inqilabi demokratizmə doğru məfkurəvi təkamül yolunun dinamikasını izləməyə imkan verir.

Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyəti və publisistikasının prinsipləri bir daha təstiqlətdi ki, o, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının bəşər tarixinə bəxş etdiyi - möhkəm əqidəli, humanist təbiətli, mətin və yorulmaz, iradəli bir siyasi-ictimai xadim, eyni zamanda öz bədii istedadı və elmi fəhmi ilə M.F.Axundzadə məktəbinin davamçısı, ədəbi fikir tariximizin görkəmli simalarından biridir.

Bütün bunlar XX əsrdə Xiyabani fenomeni anlayışının məzmununu təşkil etməyə, ondan qüdrətli ictimai xadim, müdrik rəhbər, istedadlı bir publisit

kimi bəhs etməyə, onun şəxsiyyətini, həyat və fəaliyyətini gələcək nəsillərə örnək, təcrübə və mənbə kimi təqdim etməyə əsas verir.

Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyətinin öyrənilməsi, onun çoxcəhətli fəaliyyətini, beləliklə ədəbi-ictimai fikir tarixində böyük xidmətlərini aşkara çıxarır...

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Arif Kəskin. Güney Azərbaycanda milli hərəkatın tarixi təməlləri. «Bakı-Təbriz» dərgisi, 2006, №7.
2. Arif Səfa. «Qəzəllər». Bakı, 2009.
3. Ağayev İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri (Seçilmiş məqalələr) Bakı, "Elm" – 2008.
4. Azəroğlu B. Xatirələrim. Dünya azərbaycanlıları konqresi kitabxanası -1 Bakı, 2008.

5. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları 1906-1920-ci illər Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1968.
6. Aristotel. Poetika. Bakı, Azərneşr, 1974, 192 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə 1c. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı 1960.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, 2 c. Bakı Azərb. EA nəşriyyatı 1960.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, 3 c. Bakı Azərb. EA nəşriyyatı, 1957.
10. Bakı-Təbriz. Dünya azərbaycanlılarının dərgisi. № 1, Yanvar 2006.
11. Bakı-Təbriz. Dünya azərbaycanlılarının dərgisi № 2, Fevral 2006.
12. Cavadzadə M.C. İnkilab və əksinqilabçıların məğlubiyyəti. "Azərbaycan fəqərəsi" 1919 11 dekabr nömrə 4.
13. Cavadzadə M.C. İranın satılması, yaxud 18 milyon fəqəranın əsarəti.
14. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə 2 c. Bakı –Elm 1988
15. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə 3c. Bakı-Elm 1988.
16. Güney Azərbaycan. Aylıq, bilim, ədəbiyyat dərgisi. №1, 1994. "Qavaldaş" xeyriyyə cəmiyyəti.
17. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Elm 1939.
18. Cəlil M. Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Maarif, 1988.
19. Əhurp. «Noviy Vostok». №2, 1922.
20. Əhurp. «Revolüsiyın Vostok», №6 (28), 1934.
21. Əhmədov T. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu Bakı-Elm-1991.
22. Əhməd V.M. Mübarizələrdə yaşamış ömür Bakı, Elm, 1996.
23. Əhməd V.M. Milli-azadlıq və milli-demokratik mətbuat naminə yaşayan ömür. Bakı Elm 1997.
24. Əliyev R. Taleyin sözü. "MBM" nəşriyyatı 2008.
25. Əmirov S. Cənubi Azərbaycan Milli-Demokratik Ədəbiyyatı (1942-1990) Bakı-2000.
26. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1976-cı il, 27 noyabr.

- 27.H.Abbaszadə. «Tarixə müasir baxış». «Bakı» qəzeti, 1986, 26 dekabr, № 297 (8873).
- 28.Həqqi B. Milli hökumətin fədaisi Səfərxan (32 il siyasi həbsdə) Bakı-“Nurlan”-2001.
- 29.Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, 1 c. Bakı, Elm, 1978.
- 30.Mirzə İbrahimov. «Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət haqqında». «İnqilab və mədəniyyət». 1947, №4, Bakı.
- 31.Mehdibəyova M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəşri (1947-1990-cı illər). Bakı “Nurlan” 2007.
- 32.Məmmədov M. Publisist sözün qüdrəti Bakı, Yazıçı, 1992.
- 33.Makulu P. Xiyabani (roman) Yazıçı, Bakı, 1979.
- 34.Məmmədquluzadə C. Xatiratım. Bakı, Gənclik, 1975.
- 35.Məhərrəmli Q. Danışır Təbriz “Nurlan” nəşriyyatı Bakı, 2004.
- 36.Məmmədli Q. Xiyabani (Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsindən) Bakı, Azərnəşr, 1049.
- 37.Möcüz M.Ə. Seçilmiş şerləri. Bakı, Azərnəşr, 1954.
- 38.Müsəddiq M. Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkəti. “İki sahil” qəzeti 1995 noyabr.
- 39.Nəbioğlu S. Bir ovuc hədiyyə. Bakı-2005.
- 40.Nəbioğlu S. Səhənd (monoqrafiya) Bakı, 2006.
- 41.Novruzov T. Sabir Ədəbi Məktəbi. Bakı, Yazıçı, 1992.
- 42.Nitqi H. Seçilmiş əsərləri. “Avrasiya press” Bakı-2005.
- 43.Nəbiyev B. Firidun Bəy Köçərli (Mənalı ömürdən səhifələr) Gənclik-Bakı-1984.
- 44.Novruzov İ. Azərbaycan kartı. İran xatirələri. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası, 1997.
- 45.Ordubadi M.S. “Dumanlı Təbriz” Ordubadi M.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1951.
- 46.Paşayev M.C. Cəlil Məmmədqulizadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri. “İnqilab və mədəniyyət”, Bakı, 1947.

47. Pişəvəri M.S. Ümid. “Azərbaycan” qəzeti 1918 13 fevral nömrə 5.
48. Pişəvəri M.S. Nahaq qanlar. “Hürriyyət” qəzeti. Bakı, 1919, 13 oktyabr nömrə 24.
49. Pişəvəri M.S. İngiltərə və İran. “Hürriyyət” 1919, 12 oktyabr, nömrə 24.
50. Paşazadə A. Qafqazda İslam: Tarix və müasirlik. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1410 (1991).
51. Rəhim Əliyev. «İrtica dövründə ədəbiyyat və mətbuat» (1911-1922). Taleyin sözü kitabı. Bakı, 2008.
52. Quliyev Elman. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı, “Elm”, 2004.
53. Tərbiyət M. Danışməndani Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1987.
54. Tağıyeva Ş, Rəhimli Ə, Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Orxan, Bakı, 2000.
55. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Gənclik, 1991.
56. Ümid Körpüsü. İslam Konfransı Təşkilatının VIII zirvə görüşü. Tehran, 9-11 Dekabr 1997-ci il.
57. Xiyabani Ş.M. Azərbaycan Və Azərbaycan Demokratik Qüvvələri. Azərbaycan ruznaməsinin nəşriyyəsi 1340 (1961) Bakı, 2009.
58. X.R.Ulutürk. Ədəbi tənqid. Bakı, 2003.
59. X.R.Ulutürk. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1976, 27 noyabr.

VUQAR MİKAİL oqlı AXMED

Şeyx Maqomed Xiəbani
(monoqrafia)

BAKU – «Muallim» - 2010

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANI

**AZƏRBAYCAN VƏ AZƏRBAYCANIN
DEMOKRATİK QÜVVƏLƏRİ**

Azərbaycan ruznaməsinin nəşriyyəsi
1340 (1961)

B A K I - 2010

“And olsun şərəfimizə nə qədər ki, biz diriyik, heç bir xətər, təhlükə, qorxutma, hədələmə bu qiyamın əsasını sarsıda bilməyəcəkdir, rəhmsizcəsinə oda yandırılıb, nəzəriyyəsindən dönməyən, zəhər bardağını başına çəkərək haqqı isbat edən, haqq tərəfdarlarının səbat və mərdliyini biz qarşımızda qoyduğumuz məqsədi icra etməklə başqalarına isbat edəcəyik. Biz bir çox səmimiyyətli, sədaqətli yoldaşlarımızla birlikdə bu cür ölməyə, şəhid olmağa özümüzü hazırlamışıq”. Şeyx Məhəmməd Xiyabani.

Hicri XII (18 m) əsrdə böyük Səfəvi dövlətinin uğursuz süqutu XII (19 m) əsrdə xalqın iqtisadi, siyasi və ictimai həyatında baş verən bir sıra mühüm hadisələr ucundan yaşadığımız yüz ildə ölkədə mühüm hadisələrin baş verməsinə zəmin hazırlandı. Vətənin azadlıq və istiqlalının qorunması uğrunda min illərlə mübarizə aparan igid fədailərimizin əzəmətli və məğrur heykəlinin tarixi abidəsi kimi göylərə baş qaldıran doğma Səhənd və Savalanın köksündən qopan və vulkan (hicri) XIV əsrin (20 m) başlancığında püsgürməyə başladı. Xalqlarımızın, Azərbaycan xalqının bu hərəkəti zülm və haqsızlığın hakim kəsildiyi dünyanı öz ayıldıcı gurultusu və düşündürücü nərəsiylə titrətdi və düşünməyə vadar etdi.

Azərbaycandan qopan bu vulkan Pompeyni yanar odlar və isti kül dağlarının altında basdıran, abadlıqları xarabazara çevirən təbii bir fəlakət deyil, xarabaya çevrilmiş yurd və ırmaqları yenidən abad etmək, doğma və haqq deyən dillərə asılmış qıfilları açmaq haqq yolunda, millətin azadlıq və istiqlalı yolunda qədəm atanların əl-ayağına vurulmuş qandal və kündələri sındırıb kənara atmaq, zülm və fəlakət cadusunun bağladığı sehrli tilsimati sındırmaq kimi müqəddəs və mühüm bir insani vəzifəni qarşısına qoyan təbii bir əmr idi:

Mədəniyyət gətirməsini və mədəniyyətini hamıdan tez mədəni olan Şərqi üzünə çəkən burnuna yenidən mədəniyyət qoxusu dəymiş Urupa (Avropa V.Ə.) irticaçıları xristianlığın çürümüş və şikəst olmuş xaç və zeytun şaxəsilə bəşəriyyətə - dünyaya meydan oxuduğu bir vaxtda xaç müharibəçilərinin hərəs və mədəniyyətsiz xalqları bəşəriyyətin mədəni atasına – qocaman Şərqi mədəniyyət sataraq tənə vurduğu bir zamanda Asiyada Azərbaycan Şərqi müstəmləkə zülmünə qarşı aldığı son qərarı bütün aləmə elan etdi. Haqsızlıq və ədalətsizlik

üsul-idarəsini sarsıdan , yoxsulların və məzlumların axar su kimi saf və təmiz olan milli vicdanını hərəkətə gətirən mücahidlərin “hel mübariz” məlhələsi içərisindən hər şeydən əvvəl xilaskar və amiranə bir səs eşidilirdi, bu, Şərqi müstəmləkə dünyasına etirazı, məzlumlara müraciəti idi: “Şərəfsiz adamların sizə hakim kəsilməsini qəbul etməyin” (Xiyabani).

Artıq Azərbaycanın susdurulan torpağı hərəkətə gəldi :qurudulan çay və çeşmələr yenidən axmağa başladı. Ümitsiz yatanlar ümidlə yuxudan qalxdılar. İgid və müdrik babalarımızın tarixi yığıncaqlarının yerini tutmuş Azərbaycan milli əncüməni yarandı. Millətin azadlıq bayrağı, İran xalqlarının qurtuluş bayrağı Səttarxan millinin çiyində dalğalandı.

Azərbaycan milli əncümənində kimsənin torpaqlarını tutmaq, kimsənin hüququna toxunmaq fikri qətiyyətlə yol tapmamış, millətin düşünən beyni və gözü olan milli əncüməndə bir məsələ:vətənin azadlıq və məmləkətin tərəqqi yoluna çıxmaq məsələsi müzakirə olunaraq bir qərar qəbul olunmuşdur. Məmləkət azad olmalı, ölkənin istiqlalı təmin edilməli, qanun – ictimai ədalət hakimiyyət etməlidir (Xiyabani).

* * *

Bu milli cəhad və müdafiədə Azərbaycan bütün dünyanın hüsn təvəccühünü özünə cəlb etmişdir. Avropada haqlı olaraq asiyanın transesi adını almış doğma Azərbaycana doğru dost və düşmənlərin istər-istəməz təhsin və afərin səsləri , alqış fərtınası yağmağa başladı. Babək hərəkatını qaldıran Eldənizlər, Elxanilər dövlətini quran, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi dövlətini və Qızılbaş hərəkatını edən müdrik bir xalq tarixi vəzifə və ürəkgenişliyi üzündən yalnız öz hayında deyil, başqa həm zəncirlərini də azad etmək və azad görmək istəyirdi. Azərbaycanın qəlbi olan Təbriz yenidən iş başına keçmiş və hürriyyət mərkəzi idi. İran inqilabına aid olan əsas məsələlər orada kütlələrin azad müzakirəsiylə həll olunurdu. Hürriyyət vəqelərində canlı və cəsur olan Təbriz bütün İrana cəsarət varirdi. Azərbaycan özünü azad etməklə bərabər bütün İrana azadlıq vermək əzmində idi.

Xalqın bu inqilabi hərəkatının coşğun oqyanusunu (okean V.Ə) təlatümə gətirən, onun aşılıb-daşan əzəmətli dalğaları üzərindən baş qaldıran Səttərxan Sədr-milli, Bağırخان Salarmilli, Kərbəlai Hüseynخان Maralanı, Heydərxan əmioğlu və başqaları bu vuruşun hərbi sərgərdələri, Kərbəlai Əli misio, Hacı Mehdi Kuzəkənani – Əbuəlmələ, Səgəlislam, Seyid Məhmməd Şəbustəri, Hacı Əli danafiruş, Şeyxsəlim, Əhməd Səhili, Yusif Xəzduz, Səid Səlməsi və sairə bu döyüşün fikir sərgərdələri idilər. Hərəkatın fikir bayrağı onların çiyində idi. Yuxarıda adları çəkilənlərdən elələri də var idi ki, hərbi fərmandehliyi, həm də fikir sərgərdəliyini öz şəxsiyyətlərində birləşdirir, inqilabi işin hər iki sahəsində misilsiz bahadırlıq göstərən tərxanlar idilər. Bu böyük şəxsiyyətlərin ən görkəmlilərindən biri xalqımızın böyük oğlu alovlu vətənpərvər, görkəmli siyasətmədar alim, filosof, atəşin natiq yazıçı və inqilabçı jurnalist bütün İranın azadlıq və təcəddüd hərəkatının pişvalarından Şeyx Məhəmməd Xiyabani idi.

X X X

Şeyx Məhəmməd Xiyabani hicri-qəməri 1297, hicri şəmsi 1258-ci ildə Təbriz vilayətinin Güney mahalının Xamne qəsəbəsində anadan olmuş, hicri şəmsi 1299-cu ilin Şəhrivər ayında İran irticai və imperializmin əlbir qəsdı nəticəsində Təbriz şəhərində vəhşicəsinə öldürülmüşdür.

Xiyabani ilk təhsilini Xamnədə almış, Təbriz və Dağıstanın paytaxtı Mahaçqalada təhsilini təkmilləşdirmiş, uzun və inadcıl təkbaşına mütləq nəticəsində ictimai elmlər sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. O, çoxlu diyarları gəzərək həmin ölkələrin xadimlərilə görüşmüş və fikir mübadiləsi etmişdir. Xiyabaninin fəlsəfə, tarix, iqtisadiyyat, riyaziyyat və nicum sahəsində dərin və geniş mütləqəsi və müasir biliyi var idi. O, türk, ərəb, fars, rus və fransa dillərini və bu xalqların mədəniyyət tarixini dərindən bilirdi. O, Şərq və Qərbiən ictimai elmlər sahəsindəki bir çox nailiyyətlərini orijinal şəkildə öz şəxsiyyətində birləşdirirdi.

Xiyabaninin həyat və yaradıcılığını 3 dövrə bölmək olar:

1. 1258-1284-cü (1879-m. 1905) illəri əhatə edən uşaqlıq və gənclik çağları, həmin dövrdə Xiyabani elmi biliklərini artırmağa çalışır “İranlıları- bu məmləkətdə yaşayan bəşər novini” istibdad və irticanın əlindən qurtarmaq üçün yollar axtarır və mübarizə edirdi.

2- mərhələ Xiyabani həyatının 1284-1290-cı sonra (1905-1911) illər dövrüdür. O, Səttərxan hərəkətində ən görkəmli inqilabçı kimi iştirak edir. Məşrutəçilərin sırasında istedadlı, görkəmli və prinsipial bir diplomat və siyasi xadim kimi tanınırdı. O, yaşca gənc olsa da təcrübəli və dünyagörmüş el ağsaqqalları qədər hörmət, təcrübə və nüfuza malik idi. O, Azərbaycan milli əncüməninin üzvlüyünə seçilmiş, Azərbaycan şura məclisinə nümayəndə intixab olmuşdur. Vətənin ən çətin günlərində Xiyabaninin şura məclisi kürsüsündən söylədiyi məşhur nitqində bu dövrdəki mütərəqqi dünya görüşü tam aydınlığı ilə öz əksini tapmışdır.

3- mərhələ -1290-1299-cu (1911 m) illəri əhatə edir. Xiyabani bu dövrdə təcəddüd və fəlsəfəsi məktəbinin əsaslarını işləyib hazırlayır. Birinci dünya müharibəsi və müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan və İranda demokratik fikrin və hərəkətin başında durur. O, bu dövrdə heyəti millinin rəisi, demokrat fırqəsinin Azərbaycan təşkilatının rəhbəri, “Təcəddod” ruznaməsinin müəyyən bir dövrdə məsul müdiri olmuş şura məclisinə Azərbaycandan numayəndə seçilmişdir.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişaf tarixində yeni bir dövr açmışdır. Onun qaldırdığı fikir bayrağı üzərində azadlıq, bərabərlik və ictimai ədalət şüarı yazılmış, təcəddod fəlsəfi məktəbində Azərbaycanın böyük bir inqilabi nəslə yetişmişdir. Xiyabani yaratdığı fəlsəfi cərəyan haqqında yazırdı: “təcəddod məsləki siyasi dildə çox vaxt “liberalizm” kəlməsi istifadə edilir. Lakin bu günə qədər liberalların xətt hərəkət və rəftarı ilə bir görkəm alıb ki, biz məsləkimizə təcəddod məsləki adını məcburiyyətində qalmışdır”. Doğrudan da Xiyabaninin fəlsəfi məktəbində hər şey yeni əsasla qurulmuş, hər şeyin həllində millətin, fəqərai-kasibənin, zəhmət adamlarının, şəhər və kəndlərdə alın tərilə çörək qazananların mənafeəi əsas götürülmüşdür. Köhnə siyasi məfhumlar alt-üst edilmişdir. Təcəddod məsləkində inqilabın əsas yməsələsi olan hakimiyyət

məsələsi inqilabçı demokrat nöqte-i nəzərindən daha radikal şəkildə həll olunmuşdur. Xiyabani təcəddod fəlsəfəsinin nəzəri və elmi əsaslarını hazırlayarkən, xalqın inqilabi mübarizəsinin, İran məşrutə hərəkatının, şura məclisinin, Azərbaycan milli əncüməninin, başqa qonşu xalqların inqilabi hərəkatının təcrübələrindən geniş istifadə etmişdir. Bu əsasda da xalqın azadlıq və istiqlaliyyət əldə etməsindən elmi və əməli planlarını hazırlayaraq həyata keçirməyə başlamışdır. Xiyabaniyə görə təşkil tapacaq hökumətin forması cümhuriyyət olmalıdır. Cümhuriyyətin idarəsi xalqın əlində olmalı, xalqın, fəqir-füqərqanın, aşağı təbəqələrin iradəsi hakimiyyət etməlidir.

Xiyabaniyə görə, Azərbaycan demokratiyası öz müqəddəratını öz əlində saxlamalı, həmişə sayıq və ayıq olmalıdır. “Elə çıraq yandırmaq lazımdır ki, ixtiyarı öz əlimizdə olsun”.

Azərbaycan azadlığın alınmaz qalasına çevrilməli, bu milli qüdrət İrana nicat verməlidir. Azərbaycandan hakimiyyət edən milli hökumət bütün İran üçün nümunədir.

İran azadlığı Azərbaycan azadlığının ayrılmaz hissəsidir. Xiyabani deyirdi: “Bu həqiqəti təsdiq etmək lazımdır ki, İranda Təbriz başqa şəhərlərə rəhbərlik etmiş və İranda böyük rol oynamışdır. Təbrizin qəbul etdiyi qərarlara etinasız baxıb icra etməmək olmaz. Qiyam hərəkatının qəbul etdiyi qərarların icrası üçün maneə törətmək istəyən adamlar görəcəklər ki, Təbrizin arzuları bütün İranda qəbul ediləcəkdir. Bizim istədiyimiz milli hökumət elə bir hökumətdən ibarətdir ki, onda xalqın doğruçu nümayəndələri ölkənin hakimiyyətini təşkil etsinlər. Hakimiyyət başqa adamların əlinə düşməyərək istər daxili, istərsə də xarici işlərdə özbaşına işlər görülməsin. İmtiyaz verib almaq millətin öz əliylə icra edilsin. O başqa bir çıxışında göstərirdi ki:

- Tehran bizim qərarlarımıza etinasız baxır, biz də onlara qarşı eyni münasibəti bəsləyərək onların qərarlarını heç kim hesab edirik. Tehran baş vəziri ilə bərabər ancaq o zaman ölkənin mərkəzi kimi müsbət və ya mənfi əmr verə bilər ki, bütün əyalətlərin mənafeyini nəzərdə tutsun və xalqın əfkar ümumisinə və səlahiyyətli xalq nümayəndələrinin nəzəriyyələrinə uyğun bir tərzdə rəftar etsin.

Tehran “Təbriz qiyamı”nın qəbul etdiyi qərarları, onun nəzəriyyələrini təsdiq etmirsə, biz etirazımızı davam etdirəcəyik Mühafizəkarların əlindən İrana nicat vermək üçün öz qüvvələrimizi mütəşəkkil edəcəyik. Qiyamın qalın buludlarından şimşək çıxacaqdır.

Görkəmli maarifçi, böyük inqilabçı, demokrat olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani milləti düz yoldan azdırmağa çalışan, yadların özünü dərk etməyə başlayanların, xüsusilə ziyalıların başına yeritmək istədiyi yalançı maarifçilik anlayışlarını böyük və elmi bir cəsarətlə və qorxmazlıqla rədd edərək, yadların təbib donuna girərək, xəstə millətə içirmək istədiyi zəhər bardağını vurub sındırdı. Xiyabani göstərirdi ki, indiki şəraitdə millətin başını zahiri reformaçılıq, sünni tənqidçilik, zahiri islahat və xalis maarifçiliklə qatmaq istər-istəməz onu aldatmaq və yadların dəyirmanlarına su tökmək deməkdir. Həqiqi maarifçilik mübarizəsi, əvvəlcə milli hökumət uğrunda mübarizədən başlamalıdır. Hakimiyyəti bir ovuc müftəxorların, əşrəf və zadəganların əlindən çıxartmalı, dövləti idarə etməni yoxsulların – aşağı təbəqənin əlinə verməli, həmin hakimiyyətdən istifadə edərək islahata başlamalıdır. Maarifçilik və ona aid məsələləri ardıcıl inqilabçı-demokrat nöqteyi nəzərindən həll edən Xiyabani Azərbaycan və bütün İran maarifçiliyini düzgün yoluna qoymaq işində öz fəaliyyətiylə misilsiz xidmətlər göstərdi. Yadların, ziyalıların fikrində əmələ gətirmək istədikləri dolaşıqlığı ortadan qaldırdı. Səttərxan hərəkətinin təcrübələri bu mühüm həqiqəti kəşf etməkdə Xiyabaniyə böyük bir örnək idi. Xiyabani müasirləşdirmə, mədəniləşmə və milliləşmə və milli qüvvələrin birliyinə aid nöqteyi-nəzərini xalq mənafəindən çıxış edərək hazırlamış və irəli sürmüşdür. Xiyabani göstərirdi ki, müasirləşməni özünü inkar etmək yoluyla yuxarıdan avropalaşmaq kimi başa düşmək böyük səhv olardı. Yeni qayda və qanunlara mütərəqqi mədəni ənənələr əsasında yiyələnmək lazımdır. Müasirləşmə xalq həyatının böyük varlığına əsaslanaraq tətbiq olunaraq olumalıdır. Xiyabani sözün əsl mənasında mədəni islahat aparmağı hakimiyyət məsələsinə tabe şəkildə həll etdiyi halda aşağı təbəqənin hakimiyyəti ələ almaq üçün əvvəlcədən özünü başa düşməsinin lazım olduğunu bu işə başlamaq üçün kütlənin siyasi maarifləşməsinin əhəmiyyətini qeyd edirdi: O, yazırdı:

“Biz gərək aşağı siniflərin öz ictimai hüquqlarıyla tanış edək, onları elm və bilik silahlarıyla silahlandıraraq ki, öz azadlıqlarını müdafiə etmək üçün möhkəm dayansınlar. Hər bir işin və elmin əsas şərti istəmək, bacarmaq və etməkdir”. Xiyabani kütlələrin və xalqın mübarizəsinin əleyhinə gedən sağ və solçuların səhv mövqelərini qəti rədd edirdi. O, mübarizəni bir tərəfdən mütləqiyyət quyruğunda sürünən paniranizm tirəkiylə çort vuranlara qarşı yönəldirdi, o biri tərəfdən hərəkəti xalqın mənafeyindən uzaqlaşdırmağa çalışan hərəkət başçıları ilə kütlələr arasında uçurum yaradaraq nəticə etibarilə azadlıq hərəkətinin verəcəyi məhsulu heçə verən sol şuarlarla çıxış edənləri rədd edirdi. O Azərbaycan xalqının ruhunu dərk etmişdi. Təcrübəli bir el həkimi kimi xəstəlik və onun dərmanını təşxis vermiş, nurani babalarımız tək öz şəfali əliylə ruhən xəstə olan çoxlarını sağaltmışdır. O, siyasi ehtiyatkarlıqda hər işi vaxtında görməkdə, hər sözü yerində deməkdə o qədər təmkin və məharətli idi ki, ona qarşı fəaliyyət edən siyasət və dünya darlıqda özlərinə güvənən ingilisli diplomatlar Xiyabaninin bu cəhətdən onlardan üstün olmasından qəzəblə danışmışlar.

Bəşəriyyətin xoşbəxtliyi haqqında böyük fikri irəli sürən Xiyabaninin ürək arzuları həyat və dünya qədər geniş idi. Xiyabani imperalizmə və hər cür müstəmləkəçiliyə qarşı idi. Xiyabani əli-əl üstə qoyub gözləməyin, düşməni qüvvələrini həddindən artıq qiymətləndirməyin düşməni idi. O, deyirdi: “Çalışan qol məhrum olmaz. Böyük və ağır bir çərxin dişləri arasında təzyiqə dözüb qalmaq əql və məntiqə uyğun deyildir”. O, milli məhdudluğa, öz qınında qalmağa qarşı olduğu kimi millətin müqəddəratına aid məsələlərdə sadələşməyə yol vermək, imperealistlərin və müstəmləkəçilərin yalançı azadlıq və istiqlal vədələrinə uymaq hallarını da rədd edərək yazırdı: “Sayıq bir millət həmişə özü üçün ağıllı və düzgün bir üsul idarə seçir və onu həyata keçirir. Lakin ağılsız, elmsiz millətlər daima zülm və əsarət zənciri altında əzilərək istiqlaliyyətini itirir və böyük dövlətlərin müstəmləkələrinə çevrilirlər. Bununla bərabər həmin millətlərlə qonşu millətlər arasında heç bir münasibətin olmaması qeyri mümkün olaraq, istər-istəməz onlarla əlaqə yaranır. Millət ağıllı, huşlu olarsa, özünü əlaqə saxladığı millətlərin siyasi təcavüzündən qoruya bilər. Əksinə isə bədbəxtlik və əsarət uçurumuna uğrayar”.

Xiyabani öz geniş inqilabi-siyasi fəaliyyətilə birlikdə qiymətli yaradıcılıq irsinə də malikdir. Böyük alimin odlu qələmindən çıxmış məqalələr, mitinqlərdə söylədiyi nitqləri kütlələri inqilabi mübarizəyə ruhlandırmış, Azərbaycan və bütün İranda siyasi-bədii publisistikanın inkişaf tarixində yeni bir dövr açmışdır. O, bir çox elmi-siyasi risalələrin müəllifidir.

Xiyabaninin əsərləri Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunan bir çox ruznamə və məcmuələrdə dərc olunmuşdu. Ədib əsərlərini əsas etibarilə Azərbaycan və fars dillərində yazmış, “Təcəddod” ruznaməsinin təhririyyə heyətinin yerləşdiyi binada və Alapaqıda söylədiyi tarixi nitqlərini doğma Azərbaycan dilində söyləmişdir. Təəssüflə həmin nitqlərin əsil mətni hələlik əldə deyildir. Həmin nitqlərdən müəyyən parçalar görkəmli yazıçı Mirzətəğixan Rəfət tərəfindən farsca tərcümə olunaraq Xiyabaninin redaktəsilə ruznaməsində dərc olunmuşdur. Böyük ədibimiz Ş.M.Xiyabani əsərlərinin küllüyatını, ədibin məktub, məqalə, risalə, çıxış, bəyanat və müsahibələrini toplayıb çap etmək vəzifəsi qarşıda durmaqdadır.

Avropada Yanqasun gördüyü işi yaxın Şərqdə xüsusi və çətin şəraitdə həyata keçirən, ləyaqətli və fədakar babası–Nəsimi kimi haqq yolunda canından keçən, iradəsi Qatn dağı qədər möhkəm və mətin olan Süqtül İslam vətənn hicri 13-cü (20m) əsrində nisgilli taleyini irəlicədən sezərək 13-cü (19m) əsrin sonlarında demişdir: “Üzümüzə gələn əsrdə Azərbaycan ayıq olmalıdır, yoxsa o tiplər altında parça-parça olar”. Xiyabani “təpiklər altında qalma “dövrünün təxminən 10 ilini böyük arxadaşını itirdikdən sonra dərk etmişdir. Xiyabaninin “Azərbaycan və Azərbaycan-nın demokratik qüvvələri” məqaləsinin sərlöhvəsilə adlandırılan, bu kitabçada hicri 13 və 14-cü əsrin ağırlıqlarını çiyinlərində çəkən döyüb-döyülən parça-parça olsa da qəhrəmancasına dayanan başı bəlalı Azərbaycanın və onun igid və müdrik xalqının illərdəki həyat, düşüncə və mübarizəsinin bir çox cəhətləri öz inkişafını tapa bilmişdir.

Kitabçaya daxil edilmiş hər üç məqalənin mətni ilk olaraq demokrat fırqəsinin orqanı “Təcəddöd” ruznaməsində çap olunmuşdur.

Hörmətli oxuçular Xiyabani fəlsəfəsinin əsasları və siyasi publisistiqasının ictimai motivləri haqqında kitabçadan müəyyən təsəvvür ala bilərlər.

Zaman keçdikcə məmləkətin azadlıq və istiqlalı uğrunda mübarizə aparan azadlıq yolunun fədailəri Xiyabanini mübarizə siniflərinin ön sırasında görür. Xalqlarımızın zülm və istibdada qarşı vuruşlarında böyük dahini daha yaxından hiss etməyə başlayırlar. İndi xalq böyük atanın ağıllı məsləhətlərinin mənasını öz gündəlik həyatında bir daha dərinlən dərk edir. O, xalqımızın onunla ucaldığı fikir bayrağıdır. O, qaranlıq gecələri öz işıqlı düşüncələri ilə bizim üçün çıraqban etmiş, ay kimi yüksələrək cismən batsa da ruhən bizimlədir.

İndi Xiyabani və Pişəvərinin məmləkətin xoşbəxtliyi üçün sərəncam verdikləri möhtəşəm “Təbriz alaqapısı” binasının qarşısından keçən hər bir vətəndaşın, hər bir vətənpərvərin qulağında bu tarixi və məşhur binadan qoparaq Ərkin, Göy məcidin, Eynalının sinəsinə dəyərək yüksəlib aləmə yayılan vahid bir səs eşidilməkdədir: Ey buradan keçən insan, ayaq saxla və eşit ki, “Müstəqil olmayan bir millətin hörmət və izzəti ol-maz”. (Qonşu evin yıxanın evi heç vaxt abad olmaz) Xiyabani.

Azərbaycan zəhmətkeşləri və bütün İran xalqlarının qarşısında duran əsas vəzifə məmləkəti imperealistlərin təcavüzündən, mürəcə hakim dairələrin satqınlığından qorumaqdan, ölkədə azad və müasir həyat qurmaqdan ibarətdir. Bunun üçün həmişəkindən daha möhkəm vahid birgə mübarizə lazımdır. Xiyabani bu birliyi möhkəmləndirməyi vahid bir bədən kimi zülm və haqsızlığa qarşı vuruşmağı, dönə-dönə bizə tapşırırmışdır. Məmləkətin azadlıq və istiqlalı uğrunda mübarizə aparanların, azadlıq yolunun fərhad və məcnunlarının zahiri simaları yüz minlərlə olsa da onların daxili aləmi fikir və düşüncələri bu cəhətdən eyni varlıqdır. İndi bütün millət Xiyabanidir. O, həmişə bizimlədir! Böyük vətənpərvərin dediyi kimi: “Bu qiyam təbiət qanunlarına uyğun olaraq əmələ gəlmiş və qeyr adi hadisələrlə aradan getməyəcəkdir. Qəfildən yağan dolu qiyamçıların içindən bir neçə adamı həlak etsə də, bu milli hərəkətin qarşısını ala bilməyəcək və qiyam öz işini davam etdirəcəkdir. O, tərəqqi, təcəddüd təxminən daima becərəcək (inkişaf edəcək) və gözlənilən biçinə qədər onu inkişaf etdirəcəkdir”.

Ey millətin böyük atası, səninlə əlimiz günəşə dəydi! Sənin qaldır- dığın azadlıq bayrağı əlimizdədir.

“Millət yoludur, həqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey həqq, yaşa, ey sevgili millət yaşa var ol!”

Azərbaycan və Aərbaycanın demokratik qüvvələri

Azərbaycan son vaxtlarda ölkənin mərkəzinin diqqətini özünə cəlb etdiyinə görə Tehran mətbuatında yeni bir cərəyan vücuda gəlmişdi. Bizim dostlarımız olan “İran”, “Carçı millət”, “Gülşən” və başqa mətbuat görkəmli məqalələr yazmış, onların vətənpərvərlik hisslərini isbat edən bir həsnrəğbət Azərbaycan məsələsindən bəhs etmiş və bu barədə öz maraqlı fikirlərini söyləmişlər.

Şübhəsiz ki, biz azərbaycanlı və bu ölkə ilə bağlı olduğumuza görə mərkəzdəki vətəndaşlarımızın bu həsn-rəğbətinə tərifə sığmayan bir növ sevinc və məmnuniyyətlə qarşılayırıq. Onların bu məhəbbətinə həmdərdlik və alicənablıqları bizim ürəyimizə və ruhuımıza dərin, əbədi bir təsir göstərir.

Həmin mətbuatın azərbaycana həsr etdikləri bütün məqalələr Azərbaycan və Azərbaycanlıya qarşı böyük hörmət və minnətdarlıq hissilə, gerçəklik və haqdan müdafiə məqsədilə yazılmışdır.

Şübhə yoxdur ki, məşrutə inqilabından əvvəl yaxud sonrakı Azərbaycanı və ölməz Azərbaycan xalqını görkəmli bir tərzdə dünyaya tanıtdıran–parlaq Azərbaycan hadisələri və hərəkəti olmuşdur. Məhz buna görə də həmin məqalələrin müəllifləri Azərbaycan xalqının yüksək hissiyyatına və ali mədəniyyətinə əhsən demək məcburiyyətində qalmışdır. Onlar ölkənin bu böyük hissəsində böyümüş qəhrəmanların keçmiş xidmətlərini alicənablıq və ehtiram hissiylə xatırlayırlar. Hələ həyacanlı inqilab və qanlı üsyan dövründən əvvəl, İranda rejimin dəyişməsi, qanun və islahatlar dövrünün başlanmasına səbəb olan tarixi hadisələrdən əvvəl də Azərbaycan İran üçün bir çox igid əsgərlər, fədakar qəhrəmanlar hazırlamış, öz mehriban qucağında böyütdüyünü bu şərəfli oğulları

müxtəlif zaman və şəraitdə ölkənin cənubunda, şimalında və qərbindəki qanlı döyüşlərdə iştirak etmək üçün göndərmişlər. Beləliklə, Azərbaycan xalqı İranın hər nöqtəsində və hər guşəsində müəyyən bir xatirə qoymuş, öz sarsılmaz inamları ilə digər vətəndaşların da ürəyində inam yaratmışdır. Bu gün isə onun nəticələrinin istərsə mətbuat səhifələrində, istərsə də səmimiyyət və məhəbbətlə yazılmış məktublarda əks olunduğunu böyük bir sevincə görürük...

Azərbaycan övladı keçmişdəki mərdlik sınaqlarında olduğu kimi hə-min döyüş və inqilab hərəkətində də öz cəngavərlik və fədakarlığını, belə bir qanlı müqavimət və igidlik qarşısında yenə üstün çıxmışdır.

Azərbaycan xalqı istərsə xaricdə olan bədxah düşmənlər, istərsədə daxildə fürsət axtaran kinli adamlara qarşı mübarizədə həm öldü, həm də öldürdü. Gah zərbə yedi, gah da zərbə endirdi. Lakin buna baxmayaraq o, ölüm-dirim mübarizəsində öz döyüşünü bu günə qədər davam etdirir, inqilab və təkamül yolunda irəliləyir...

Nə kütləvi surətdə edam edilmək, nə çapılıb talanmaq, nə də rəhmsiz zülmə, qəddarlığa məruz qalmaq azərbaycanlıları öz istiqlal və azadlığı uğrunda mübarizədə sarsıda bilmədi. Xarici və daxili düşmənlər öz məqsəd və niyyətlərinə çatmaq üçün bu şanlı ölkənin yaralı sinəsi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və qəddarlığın təcəssümü olan bu dar ağacları qızıl qana bələnmiş bu torpağın üstünə uzun kölgələr salmışdı.

Lakin Azərbaycanın möhkəm iradəli gəncləri və qəhrəman qocaları özlərini igidliyin ən yüksək zirvəsinə çatdırdılar, başlarını qaldıraraq dünyanı zülm və qəddarlıqla dolu olan bu dəvamsız dünyanı ayaqları altında gördülər.

Onların bir dəstəsi də hələ gəncliyindən kam almamış, alnı açıq gənclər idi. Bu dəstə isə yüksəklərə qalxmış, oradan öz aydın, kəskin sözlərilə belə bu cür cəfa mühitinə lənət və nifrət yağdırmışdır.

Yer ilə göy arasındakı məngənədə beli bükülmüş və yaşı keçmiş, digər dəstə isə belini düzəldərək igidlik nümunələri göstərmiş və mərdliklə can vermişdi. Həmin ağsaqqal qocaların ölümü, qatillərinin əbədi üzü qaralığına səbəb olmuşdur.

Azadlıq və haqq yolunda igidlik ilə öz həyatlarını qurban vermiş Azərbaycan oğulları içərisində məsum uşaqlar da vardır ki, onların kiçik, incə əzələlərinin çəng olmasından dar ağacları belə lərzəyə gəlmişdir, onlara zillənən həlqələnmiş gözlər qarşısında dar ağacının izi bu uşaqların boğazını sıxıb, dodaqlarını göyərdib, rənglərini soldurdu. Nəhayət, onlar çabalayıb can verdilər...

Dünyada nə qədər fikrə sığışan müsibət, işgəncə varsa, nə qədər əzab-əziyyət varsa Azərbaycan əhli öz dəhşətli tarixi boyu biri-birinin ardınca onlara məruz qalmışdır...

İstərsə müharibə iştirakçısı və ya bitərəf qüvvələr, istərsə də xarici və ya daxili qüvvələr möhkəm iradəli və dərin, səbirli Azərbaycanda bir çox macəralar törətmiş, ana vətənimizə təcavüz edərək iti caynaqları ilə onun mehriban sinəsini yaralamışlar. Bir tərəfdən həm qalib, həm məğlub qoşunlar Azərbaycanın abad yerlərini odlara yaxıb yandırmış, kül qalağına çevirmişlər. Digər tərəfdən isə daxili nankor ünsürlər ana vətənimizə dəlicəsinə zərbə endirmiş, ismətli ana və qızlarının ürəklərinə elə bir dağ vurmuşlar ki, onların kədərdən partlamış dodaqlarından hələ də qan sızmaqda və nalələri eşidilməkdədir.

Hələ də Azərbaycan qan içindədir. Tehran isə indi Azərbaycanın qanlı cəsədinə nəzər salır və bu al qana boyanmış bədənə rəhmli nəzərlə baxır. Tehrandakı dillər, qələmlər Azərbaycanın qüssə və kədərlərini açıb izah edir, danışqlar və yazılarında tərif, təhsin edici sözlər işlədirlər.

X

X

X

Ancaq, ey qeyrətli Azərbaycan xalqı, ey vətənin əsirlikdə yaşamış igidlərinin oğul və qızları,

Ey azadlıq yolunun qorxmaz qəhrəmanı,

Ey tərifə belə ehtiyacı olmayan Azərbaycan.

Bu tərif, təhsinlərin hamısı verdiyin qurbanların qan bahasıdır,

Iran fəzasında yüksələn bu tərif, təhsin səsləri sənin ölməz cavanlarının, mərd qocalarının, iradəli uşaqlarının, hələ də təsəlli tapmayıb, ovunmayan qadın və qızlarının səsidir.

İndi eşitdiyin bu səslər onların səsidir.

Ayıl!

Qulaq as!

Ey Azərbaycan, ey Azərbaycanın demokratik qüvvələri, başını qaldır!

Tutalım ki, hazırda döşünə qədər fəlakət, bədbaxtlıq burulqanında batmısan, bədəninə endirilmiş zərbələr nəticəsində təfəkkür qüvvəsini itirmisən və ən dəhşətli ehtiyac içərisində aciz qalaraq çapalayırsan, tutalım ki, qışın şaxtası çılpaq bədənini dəhşətli surətdə parçalayır: düşgün, pərişan olmusan, ac-yalavac qalmısan, tutalım ki, həddən artıq bədbəxt olmusan, axı müharibədə iştirak edən ölkələr sənin tək korluq çəkməmişlər. Təqsirkar olan millətlər sənin tək əzab, işgəncə görməmişlər. Dünyada ən ağır cəzaya layiq olan zalımlar xilas olmuşlar, sən isə hələ də giriftarsa... Tutalım ki, bədənini başdan ayağa deşilib yaralanmışdır. Buna baxmayaraq sən yenə də şərəfli başını qaldır! Ölkədə yüksələn bu səmimi tərif, təhsin, həmrəylik səslərinə qulaq as!..

Qoy, bu səslər sənin ürəyində, ruhiyyəndə güclü bir tufan, dərin bir intibah hissi törətsin... Sən zəifləmiş bir pəhləvan, gücdən düşmüş bir qəhrəmana oxşayırsanki, onu cəsarətləndirmək, yenidən ayağa üçün onun qeyrət, heysiyyət və izətinəfsində təsir etməkdən güclü tədbir və vasitə ola bilməz. Hamıdan əvvəl sən özün-özünə yardım göstərməlisən. Sən özün-özünə nicat verəcəksən! Əgər sənin təbiətində olan həyat cövhəri tükənmiş, fəaliyyət odu təməmilə sönmüşsə, keçmişdəki xasiyyətini itirmişsənsə, artıq səninlə vidalaşmaq lazımdır. Yox, sənin damarlarında o parlaq cövhərdən azacıq da olsa, o qeyrət odundan qığılıcım qədər də olsa hələ qalmamışdır.

Ey Azərbaycan demokratiyası, qabaqda xoşbəxt gələcəyin var, o bəxtəvər və nailiyyətli gələcək üçün sənı və xalqına eşq olsun!

Sən yenilik (təcəddüd) və inkişafın geniş meydanının qəhrəmanısan, təcrübələr görüb sınaqlardan çıxmısan. İndi isə sənin qarşında yeni bir dövr açılmaqdadır.

Göstərdiyin fədakarlığın yüksək səmərələrini gördün. Öz qanını tökdün, ayaqlar altında əzildin. Həyat qüvvəsini itirdin, buna baxmayaraq səni istədiyən məqsədə çatdıran şərəfətli yoldan dönmədin. Sənin inad, müqavimətin nəticəsində ən qüdrətli, güclü zülmkarlar və onlarla birlikdə zülm, qəddarlıq, işgəncə, əzab, dar ağacı, zəncir və zindan – bunların hamısı biri-birinin ardınca məhv olub getdilər. İstərsə yabancı qəsbkarlar, istərsə də ikiüzlü dostlar öz cəzalarına çataraq yox oldular... Təhqirlər, təcavüzlər, hücumlar, mühasirələr, kütləvi edam – bunlar rəhmsizcəsinə səni parçaladı, pərişan etdi. Lakin məğlub olmadın... Dəfələrlə yıxıldın, lakin hər dəfə yıxıldıqda yenə təzə bir qüvvə ilə ayağa qalxdın, durub müqavimət göstərdin. Hadisələr, macərələr sənin əzm və iradənin üstündən keçərək onu tapdalamaq istədi. Lakin onlar keçib yox olduqdan sonra, yenə canlandın, həyatını davam etdirdin.

Həyatında keçirdiyin bu dövr səndən fədakarlıq, canından keçmək tələb etdi, sən isə hamısına dözdün, axar suyu belə sənin üzünə bağladılar, çörəksiz, azuqəsiz qaldın, nəhayət məqsədinə nail oldun!

Mütləqiyyəti devirdin!

Sənin gördüyün bu iş pozmaq işi idi. Çürük, deşik-deşik olmuş köhnə binanı uçurub torpaqla yeksan etməli idin, onuda elədin. Bu yıxıb, məhv etmək işini həyata keçirmək üçün od, qan, dəmir və polad lazım idi. Bu iş həm maddi mənbələr, həm də əzəllələrinin güclü olmasını tələb edirdi, sən isə o tələbatın hamısını yerinə yetirdin.

İndi, bir tərəfdən qarşında biri-birinin üstünə qalanmış xərəbələr, keçmiş əmək nəticələrinin uçulub dağılması ilə bərabər ən zəruri olan gündəlik tələbat durur və hazırkı dərdlərin səbəbi olan fəlakət, bədbəxtliklərə qarşı lazım olacaq saysız-hesabsız tədbirlər sənə xatırladılır. Digər tərəfdən isə Tehranın mütərəqqi ziyalılarının səsinə, Azərbaycan xalqının nəcib xislətləri haqqında deyilən tərif və afərin səslərini eşidirsən. Bu ibrət verici mənzərəyə qarşı artıq düşünmək, ölçü

götürmək vaxtı gəlib çatmışdır. Sənin bu yolda inkar edilməz, açıq-aydın bir müvəfəqiyyətə çatmağına, öz nailiyyətini görəcəyinə əslən inanmaq olmaz.

Əgər sən inqilab və mübarizə üçün maddi,mənəvi qüvvələr toplayan, o qüvvələrin fəaliyyətinə başçılıq edən Azərbaycanın demokratik qüvvə-si sən sən.Əgər İranın azadlıq və məşrutə təməlini qoyaq onu daha da möhkəmləndirən Azərbaycan nəslinin qanı sən damarlarında cərəyan edirsə...

Sən İranda yeni başlayacaq islah,təmiz,nizam-intizam bərpa etmək dövründə də hazırlıq aparmalı, səy göstərməlisən! Pozub dağıtmaq əsas idi, indi isə təmiz etmək, qaydaya salmaq, abad etmək lazımdır.

X

X

X

Mütləqiyyətə qarşı üsyan qaldırmaq

Yadellilərin üsyan hökmranlığı əleyhinə müqavimət göstərmək, daxili ziyankar ünsürlər ziddinə mübarizə etmək işi cəsarətli, qeyrətli olmaq, igid və möhkəm iradəli olmaq tələb edirdi. Bunların hamısı sənə pakinətli övladında tapılmışdır. Zaman sənədən həmin arzuları həyata keçirmək, nəhayət mütləqiyyəti kökündən söküb dağıtmaq, öz içində inadlı və dözümlü olmaq tələb edirdi. Bunların hamısı sənə təbiətində yüksək bir səviyyədə təcəssüm etmişdir.

Hazırda isə keçmiş zəhmətlərdən istifadə vaxtı gəlib çatmışdır. İndi dünənki xərəbələr üstündə gələcək binanı yüksəltmək lazımdır. Bu binanı yüksəltmək üçün: fikir lazımdır,uzaq görən və dərin fikir, ağıllı tədbirlər düşünən fikir xalqlar, nümunələr yaradan fikir tətbiq edən, həyata keçirən fikir, islah edən və qaydaya salan fikir, təkcə maddi vasitələr deyil, əsrlərin mənəvi və mətkurəvi təcrübələrinin nəticəsi olan nadir və yüksək fikir lazımdır. Belə fikri ancaq dözümlü, möhkəmlik, prinsiplilik, intizam, təşkilat, sayıqlıq, ümid və fədakarlıqla etmək olar.

Bəli, bu fikir, fədakarlıq daima fədakarlıq tələb edir!

Hec bir zaman və xüsusilə bir xalqın ağır həyat yükünün nazik tükəndən asıldığı vaxtda əsla yorğunluğa və ruhi düşgünlüyünə qapılmamalı!

Ey Azərbaycan !

Azərbaycan qeyrətli demokratik qüvvələri!

Keçmişdə, qədim iranlılar zamanında da İranın rəhbər rolunu oynamısan: ölkənin demokratik qüvvələri yenilik və təkamülə çatmaq üçün qarşısındakı əziyyətli yolda – daha sadə və ümumi bir tərzdə desəkhəyat və dirilik yolunda səni həmişə irəlində, qabaqcıl və rəhbərlik mövqeyində görmüşdür. O, səni həmişə özünə dayaq hiss edərək, sənə arxalanmağı, inanmağı daim bir şüar kimi qəbul etmişdir. Bu o deməkdir ki, sən İranın həm zirehli geyimi, qalxanı, həm də onun süngüsü, nizəsi olmusan.

Ey demokratik qüvvələr, müvəqqəti zəifləmiş olsan da indiyə kimi güclü olub ön sırada dayanmısan. Bu günə qədər həmin mövqedə durub iftixar və başı ucalıqla dayanmısan. Sənin nəcib, şərəfətli keçmişin səndən bu gün də vəfalı, sədaqətli olmaq tələb edir. Keçmiş vədələrinə vəfalı olmaq və öz səciyyəvi xislətlərinə sədaqətli qalmaq tələb edir. Bu müqəddəs vəzifənin altından boyun qaçıra bilməzsən.

Ey əziz Azərbaycan!

Sən ölkənin iti görən gözüsen: ölkə avropa mədəniyyətini məhz sənin vasitənlə görür. Sən sayıq və hissiyyata qapılmayan bir qəlbsən ki, ölkə dünyanın mədəni hissəsiylə ancaq sənin vasitənlə əlaqə saxlayır. Şübhəsiz indiyə qədər göstərdiyin fədakarlıq naminə, axıtdığın müqəddəs qanlar naminə. Bəslənilən bu ümidləri puça çıxarmayacaqsan. Ey ölməz Azərbaycan! Başını qaldır və əbədi yaşa!

Qorxu və cəsarət

“Qorxuram” sözü onu deyən adamın öz vicdanı qarşısında biabrcasına etdiyi etirafdır. “Qorxuram” sözü rəzalətin ən alçaq dərəcəsini və onu deyən adamın ruh düşgünlüyünü andıran bir formul və ifadədən ibarətdir.

“Qorxu” insanın təbiətində mövcud olan ən çirkin bir hiss və uğursuz bir həyəcandır. Bu hiss adamı mərdlik şərəfindən və alicənablıq məziyyətindən məhrum edərək onu nisgınlıqın ən aşağı dərəcəsinə endirir və ən mırdar heyvanlarla bir sırada qoyur.

Ağciyər adamlar, yəni cəsarətsiz, ürəksiz qocalar, gənclər, qadınlar və oğlanlar təbii olaraq qorxaq bir ictimaiyyəti, qorxaq cəmiyyət və milləti təşkil edirlər. Qorxaq bir millət isə çox çəkmədən öz başında bir qəddarın əlində giriftar olar.

Həmişə bacarıqlı zülmkarlar, qəddar və ədalətsiz fironlar hər şeyə dözən dözən qorxaq bir xalqın boynuna qulluq boyunduruğu qoymaq fikr ilə meydana çıxır və asanlıqla öz məqsədinə nail ola bilirlər.

Qorxu xalqların qul olmasının başlıca səbəblərindəndir.

Qorxmaq, ağciyərlilik təkcə siyasi qulluğa səbəb olmur. Bəlkə hər cür xəstəliklərin, ziyanverici və fəlakətli hadisələrin əmələ gəlməsinə kömək edir. Beləliklə qorxaq adam hədə, zor qarşısında özünü itirir, çaşır və hüququndan belə əl çəkir, ən müqəddəs varlığından məhrum olur, habelə bu iyrənc qorxunun uğursuz təsiri nəticəsində qorxağın bədənindəki müqavimət qüvvələri də azadlıq hər cür xəstəliklərin hücumuna, yoluxmasına imkan yaranır. Mikroblar gündən günə canlanır, güclənir və qorxağın sağlamlığının məhv və həlak olmasına səbəb olur.

Qorxu bilavasitə fəlakətin səbəbi olmasa da fəlakətdən törənən nəticələrin daha da gərginləşməsində şübhəsiz çox böyük rol oynaya bilər.

Qorxu minimum ziyanverici dərəcədə kədər, qüssəni artırır. Yüksək ziyanverici dərəcəyə çatdıqda isə ya bilavasitə fəlakətlərin törənməsinə səbəb olur, ya da həyatı bərbad edici kor bir ehtiras kimi təcəssüm edərək istərsə maddi, istərsə də mənəvi cəhətcə insanı bütün rahatlıqdan məhrum edir. Qorxu insanın düşüncə qüvvələrini, ağıl və kamalını hərəkətdən saxlayır, onun cismi qüvvələrini də dərhal fəaliyyətdən salır. Qorxu sağlamlıq nümunəsi, sayıqlıq və zəka mənbəyi olan bir şəxsi solğun, qansız quru bir heykəle, şüursuz, iradəsiz, fəaliyyətsiz və xülyayə tutulmuş, məğlub bir adama çevirir. Qorxu insanların sağlamlığında da eyni təsir göstərir. Tək-tək adamların bədənində qorxudan törənən nəticələr eynən

xalq kütlələrində də törənir. Özü-özlüyündə yenilməz, böyük qüvvəyə malik olan bir xalqı qorxu heçə-puçə çıxarır.

Qorxu- inkişaf, təkamül və yeniliyin qabağını alan ən böyük maneədir. Qorxu bəşəriyyətin qəddar düşmənidir. Qorxu deyilən bu uğursuz hiss bəşəriyyətin şərəf, heysiyyət, mənlilik və mərdlik kimi nəcib hisslərini təhlükəyə salır. “Qorxu” olan yerdə insan qabiliyyət və məöziyyətdən məhrum olur. İnsan adını daşımaq və insaniyyət şərəfinə malik olmaq istəyən şəxs qorxmamalıdır.

“Qorxmamaq” bu bəşəriyyət aləmində mövcud olan şərəf və heysiyyəti qorumaq üçün bir vasitədir. Lakin təkcə qorxmamaq kifayət etməz, bundan əlavə cəsarətli, qoçaq və ürəkli olmaq da lazımdır. Qorxunun əksinə olaraq cəsarət ancaq ağıl və igidlik silahı ilə silahlanmış və uzaqgörənlik hissi ilə aşılənmiş cəsarət, coşqun və fədakar bir qoçaqlıq millətlərə nicat verə bilər.

Qorxu milliyyət, azadlıq və bəşəriyyətin əsaslarını pozursa, əksinə igidlik həmin əsasları möhkəmləndirir, sarsılmazdır, qoruyur və mühafizə edir. İgidlik iki cürdür: birisi maddi igidlik, digəri isə mənəvi igidlikdir. Maddi igidlik təhlükə və xəbər qarşısında soyuqqanlılıqdan ibarətdir ki, onun ən yüksək dərəcəsi “ölümə qarşı” etinasız olmaqdır. Çünki ən böyük təhlükə ölümdür və heç kim ölümlə iki dəfə qarşı-qarşıya gəlməyəcəkdir. Maddi igidlik elə bir həqiqətdir ki, onu mənimsəmək mümkündür. Bu xisləti təmir vərzəş (idməqan) vasitəsilə gücləndirmək, artırmaq da olar. Qorxaq bir əsgər müharibə meydanında on dəfə qəhrəmanlıq göstərsə cəsarətlənə bilər. Qorxmaz əsgər isə daha cəsarətli olar. Maddi igidliyi təmrin etmək bədənimizi sükunət və mətanətə və daimi aramlığa öyrədir. Buna görə də bədənimiz hər bir kiçik xəbə və adi təhlükəyə rast gəldikdə həyəcanlanmır, aramlığını pozmur.

Mənəvi igidlik isə insanın öz ehtiraslarına hakim olmağı və onları özünə tabe edə bilməyindən ibarətdir. Yaramaz ehtirasına, hissiyyətinə və ümumiyyətlə öz nəfsinə tabe olmayan adam cəsarətlidir, igiddir.

Təbiətin zəruri qanunlarına çox vaxt qələbə çalmaq mümkün olmur, buna baxmayaraq bacarıqlı şəxslər öz nəfslərinə üstün gələ bilirlər. Belə şəxslər yaralanır, canını qurban verər, ölür lakin qorxmazlar. Belə adamlar məğlub

edilməzdirlər. Bu igidlik məziyyətdir, o, məntiqi təhlil və möhkəm iradədən doğulur. O, sərbəst fikirlə qəbul edilən bir qərarın təcəssümüdür.” Qorxmamalıyam, buna görə nə qorxuram, nə də qorxmaq istəyrəm!”- igidin qərarı belə olmalıdır. İndiyə qədər elə bir insan qüvvəsi yaxud təbii qüvvə olmamışdır ki, bu qərara qarşı qələbə çala bilsin. Dediymiz kimi mənəvi igidlik insanın əzmidir, iradəsindən asılıdır və buna görə də mənəvi igidliyin “vaxtı” vardır. Bu vaxtı təyin edən zaman ölçüsü isə bizim şərəf və izzəti nəfsimizdir. İnsanın hərəkəti və işi “qorxu” adlana biləcək bir dərəcəyə çatarsa o zaman igidliyin coşub-daşmaq vaxtı və qorxunu təməmlə məhv etmək vaxtı da gəlib çatır.

Məşhur roma imperatoru “Sezar” heç vaxt “mən igidəm” sözünü dilinə gətirməzdi. Lakin mən filan vaxtı igidcəsinə hərəkət etdim deyərdi. Buna baxmayaraq heç kim onun haqqında “Sezar qorxdı” sözünü deyə bilməmişdir.

Hamıdan artıq İrandan çıxmış imperatorlar kimi Roma “Sezarı” da öz cəsarəti nəticəsində bir çox ölkəni özünə tabe etmişdir. İgid bir xalq, qorxmaz, ürəkli bir cəmiyyət minlərlə belə sezarlardan həm üstün həm də bacarıqlıdır. Heç də unutmaz ki, qoçaq sərgərdələrin qələbə çalmasına və nailiyyət əldə etməsinə əsas səbəb ancaq xalqlarının qoçaqlığı olmuşdur. Qoçaq xalqlar bəşəriyyətin dincliyini təmin etməli və demokratiyanın inkişaf və təkamülü uğrunda igidlik göstərməli və qorxmamalıdır.

Əmək və fəhlələr

Tarixi Versal qurultayında qalib dövlətlərin nümayəndələri ilə alman cümhuriyyətinin nümayəndələri arasında bağlanmış müddətli sülh müqaviləsinin bir bəndi də fəhlələrin beynəlxalq ümumi məsələsinə həsr edilmiş “Əmək” ünvanlı bəndidir. Həmin müqavilənin 13-cü bəndinə əməyə aid əsaslı məsələ, göstərişlər və prinsiplər daxildir. Həmin bənddə irəli sürülən məsələlərin bütün məmləkətlərdə ümumi bərabər surətdə həyata keçiriləcəyi böyük əksəriyyətlə qəbul edilmişdir. Müqavilənin başqa bəndləri içərisində xüsusilə həmin bəndi seçib burada qeyd

etməkdən məqsədimiz nəinki təkcə onun faydalı olmasına, bəlkə həmin məsələnin məhz hazırkı mövqe və şəraitdə daha məziyyət və üstünlüyə malik olduğuna görə onun əhəmiyyətini daha qabarıq göstərməkdən ibarətdir.

Son beş ilki hadisə və ittifaqların həyata keçirilməsində ümumiyyətlə bütün fəhlələrin iştirakının mahiyyətini başa düşmək üçün uzun-uzadı danışmaq lazım deyildir. Hamıya məlumdur ki, son əsrin surətli və coşqun bir tərzdə irəliləyən mədəni tərəqqisi dövründə bir tərəfdən sənayenin inkişafı və cürbəcür maşınların biri-birinin ardınca meydana çıxması, digər tərəfdən iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi, cəhanşumal siyasi əlaqələrin artması və maddi şəraitin təsiri nəticəsində kütlələrin məfkurəsinin tənbellik, iradəsizlik və laqeydlikdən çıxması hadisəsi yüksələn inqilabi cərəyana olduqca böyük və şiddətli təkan vermiş, ictimai dəyişikliklər və çevrilişlər tarixində geniş və dərin bir mərhələnin vücuda gəlməsinə səbəb olmuşdur. Hələ uzaq keçmişdən bəri ictimaiyyətin dərinliklərində fəaliyyətə başlamış hərəkət nəticəsində yeni qüvvələr vücuda gəlmişdir. Həmin qüvvələr görülməmiş və eşidilməmiş yeni güc və qüvvə ilə başladıkları işi əvvəlki istiqamətdə birgə hədəfə doğru (əvvəlcə nəzərdə tutulmuş bu hədəf heç vaxt indiki kimi konkret şəkil almamışdır) davam etdirərək irəlilədilər, nəhayət keçən əsrin son illəri həmin qüvvələrdən baş vermiş həyəclar və hadisələr vasitəsilə faciəli izzətlər illəri oldu. XX əsrin ilk illəri əsrin ən uğursuz hadisəsi ilə təsadüf edərək ictimaiyyət tarixinin bu səhifələri böyük ümumi qurbanların al qanı ilə boyandı. Həmin hadisələri ümumiləşmiş bir şəkildə nəzərə alsaq başa düşərik ki, inqilabların gedişində ən başlıca amil “iqtisadi şərait” olmuşdur. Maddi mahiyyəti olan həmin amil həm səbəb və eyni halda nəticə olaraq bütün bəşəriyyəti öz hakimiyyət və nüfuzu altına almışdır. O, insanların həyatını bir-birinə zidd iki hissəyə: biri qulluq həyatı, digəri isə rifah və xoşbəxtlik həyatına bölərək, sənayedə güclü təbii qüvvələrdən istifadə zəminəsi və nəhəng “maşinizm” zəminəsi yaratmışdır. Həmin iqtisadi şərait həyat uğrunda olan qanlı ölüm-dirim mübarizəsi meydanında “muzdurluq rejimini” bərpa etmiş, bədbəxt, muzdur fəhlə kütlələrinin sümük və qanını mədəni maddələr yaxud taxıl məqalaları tək zavod və karxanaların çərxlərinin dişləri arasında əzilib məhv olmasına və beləliklə kapitalın

artıb, iqtisadi bazaların möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bəşəriyyət uzun illər boyu qaranlıq zavodlarda maşınların dəmir çəkiclərinin yemi olmuşdur.

Avropa kapitalistləri arasındakı kəsilmədən bir-birinə müharibə elan edərək döyüşə başladılar zaman qoşun sıralarının böyük hissəsini də həmin fəhlə kütlələri təşkil etmişdir. Burada da fəhlə kütlələri canlarını qurban vermiş tüfəng, bomba və top qülləsi çarpanları arasında məhv olub getmişdir. Lakin bu döyüşdə fəhlə kütləsi öz meylinin ziddinə olaraq döyüşürdü. O, müharibəni özünə düşmən hesab edir və müharibə ilə müharibə edirdi. Fəhlə kütləsi güman edirdi ki, bu müharibə bitdikdə mədəniyyət aləmi maddipərəstlikdən, qəsbkarlıqdan, macəraları törətməkdən üz çevirəcək, fəhlə kütlələri maddipərəstlərin və iqtisadçıların azğın məfkurələrinə tabe olmaqdan nicat tapacaqlar.

Dəhşətli müharibə fəhlə kütlələrinin qanını həddindən artıq tökdü, onların arasındakı kəsilmədən göstərdiyi söylərini qanlı qiymətləndirdi. Bütün dünya fəhlə kütlələrinin göstərdiyi söylərinin şahidi oldu. İstərsə müharibə cəbhələrində, istərsə metropoliya küçələrində, istərsə də geniş xalq kütlələri içərisində demokratik hərəkətin gündən-günə nailiyyət əldə etməsi və müvəffəqiyyət uğrunda böyük addımlar atması məhz fəhlə kütlələrinin birlikdə göstərdikləri fədakarlıqlar nəticəsində olmuşdur...

Həmin fədakarlıqlara (dözülməz ictimai təzyiqlərdən qurtarmaq üçün göstərilən söylərə) mükafat olaraq veriləcək nailiyyət əklili sülh müqaviləsində fəhlə kütlələrinin diləklərinə yer verməkdən, o diləklərə rəsmiyyət verib həyata keçirməkdən, fəhlə kütlələrinin gələcəyi üçün gözəl və sevindirici ümidlər verməkdən başqa bir əklil ola bilməz.

İran demokratik qüvvələri öz iqtisadi qüdrətilə bilavasitə yaxud vasitəli surətdə beynəlxalq fəhlə hərəkəti ilə maraqlandığına görə biz bu haqda yenə ətraflı məlumat verəcəyik.

Yenə əmək və fəhlələr haqqında

Son zamanda bağlanmış sülh müqaviləsinin məzmunu qısa bir şəkildə mətbuatda nəşr edilmişdir. Həmin məzmunundan məlum olur ki, müqaviləni

hazırlayan və onu imza edən güclü dövlətlər ümum fəhlə hərəkatını nəzərə almış, beynəlxalq muzdur kütlələri mümkün qədər arxayın edərək müqaviləni imzalayanları müharibə bitdikdən sonra xoşa gəlməyən hadisələrdən qorumaq məqsədiylə müəyyən siyasət tutub, bir sıra tədbirlər görmüşlər. Qalib dövlətlərin qəbul etdikləri bu uzaqgörən və əlverişli siyasət sülhün müdafiəsi və onun möhkəmlənməsi cəhətdən diqqətə layiqdir... Sülh müqaviləsi fəhlə kütlələri məsələsinə məhz onun daşdığı əhəmiyyətə görə yanaşaraq, qərara almışdır ki, “fəhlə kütlələrinin maddi, mənəvi və məfkurəvi rifahını təmin etmək məqsədiylə” daimi bir təşkilat vicuda gətiriləcək və bu təşkilat millətlər təşkilatı ilə birlikdə fəaliyyət göstərəcəkdir. Müqavilə fəhlələrin həmin üç mövzu haqqında rifahının təmini məsələsini beynəlxalq nöqteinəzərdən böyük əhəmiyyətə malik olan bir məsələ kimi tərifləyərək qiymətləndirir.

Aydındır ki, dünyanın müxtəlif fəhlə kütlələri maddi, mənəvi və məfkurəvi təlabat etibarilə bir-birinə oxşamışlar (Çünki onların müxtəlif həyat şəraiti, torpaqları, iqlimləri var və müxtəlif rəng, adət və ənənəyə malik olaraq müxtəlif tərzdə ağır muzdurluq boyunduruğunu daşıyırlar). Buna görə də onların hamısı üçün bir növ ümumi qayda-qanun yaratmaq və birgə şərait prinsipi üzrə hamısını təmin etmək qeyri mümkündür.

Əsasən əmək biri-birilə fərqli olduğu üçün bir sıra zahiri və əməli çətinliklər meydana çıxaraq hər yerdə eyni şəraitin əlverişli olmasına imkan vermir. Bu çətinliklər isə qabaqcadan nəzərdə tutulacaqdır. Buna görə də bir sıra qayda və prinsiplər qəbul ediləcəkdir ki, onları hər yerdə tədbir etməklə əmək şəraitini nizam-intizama salmaq mümkün olsun. Bu yeni təşəbbüs nəticəsində “əməyə məta kimi baxılmayacaqdır”. Bu sözə cümlədə çox geniş bir məna yerləşir. Bu cümlədə fəhlə aləminə aid olan elə bir böyük məsələ izah edilir ki, keçmiş illərdə “ictimai məslək” yolunda çalışan ən bilikli alim belə həmin məsələni aydınlaşdırmaq üçün xeyli zəhmətlərə dözməli olmuşdur. İndiyə qədər əməyə müəyyən bir ölçü üzrə və ədalətlə qiymət verilmirdi. Teloriya üzrə əməyin qiymətini fəhlənin şəxsi həyatının gündəlik təlabatı təyin etməli idi. Lakin əməldə isə kapital sahibləri ona qarşı öz münasibətlərində həmin prinsipi pozurdular.

Ölməmək üçün, nə yolla olursa-olsun bir tikə çörək tapıb aclığın qabağını və belə bir həyata dözmək məcburiyyəti fəhləni kapital sahiblərinin irəli sürdükləri təkliflərə tabe edir, ona əmək və təşəbbüs azadlığından məhrum edirdi. Digər tərəfdən isə muzdir fəhlənin əməyi alver edilən məta kimi tələb qanununa tabe olaraq fəhlənin əmək haqqı, əməyi tələb edənlərin az-çox olmasıyla azalır və çoxalırdı.

İrəlidə dediyimiz kimi yeni qayda və vəziyyəti dəyişdiriləcəkdir. Mümkün olarsa gələcəkdə bu haqda daha geniş izahat verəcəyik, məhz bu vəziyyətin mahiyyətini aydınlaşdırmaq və gələcəkdə necə həyata keçiriləcəyini təyin etmək nöqtəyi-nəzərindən sülh müqaviləsi digər bir prinsipdə qəbul etmişdir. Bu prinsipə görə: “Hər fəhlə ümumi yaşayış şəraiti üzrə onun üçün əlverişli bir həyat təmin edə biləcək əmək haqqı almağa haqlıdır”. İndiyə qədər iş qanunu icra edilməyən ölkələrdə səkkiz saatlıq iş günü, yaxud dörd saatlıq iş həftəsi qanunu qəbul ediləcəkdir. Fəhlələr həftədə ən azı 44 saat istirahət edəcək, istirahət günü isə mümkün olsa bazar günü olacaqdır. Uşaqların işləməsi qadağan edilir və gənclərin iş saatları onlar cismi və mənəvi tərbiyəsinə mane olmayacaq dərəcəyə qədər az olacaqdır. Eyni əmək üçün kişi və qadın təfəvüti nə zərdə tutulmadan bərabər əmək haqqı ödəniləcəkdir.

Millətlər təşkilatının öz gələcək siyasətində rəhbər tutacağı və fəhlələrin taleyini böyük bir dərəcədə yüngüldəcəyi prinsip və qaydalar içərisində belə bir qaydada qeyd edilmişdir. Qanuna zidd olmamaq şərtiylə hər mövzuda muzdurlara və muzaq verənlərə Kompaniya (Kopesasiya) təşkil etmək hüququ verilməlidir.

Nəhayət, sülh müqaviləsindəki bu bənd İranın qonşu ölkələrə müraciət edib mədən istehsalatında və başqa faydalı işlərdə işləyən bir çox iranlı fəhlələrə bəslədiyi marağını ha belə İran əhalisinin vəziyyətini nəzərə aldıqda bu bəndlərin İranlılar üçün başqa xalqların fəhlələrindən daha əhəmiyyətli olduğu məsələsini xatırladaraq aşağıda deyiləcək qaydanı qeyd edir:

“Hər ölkədə elə bir prinsip qəbul ediləcəkdir ki, ölkədə qanun olaraq yaşayan bütün fəhlələri təmin etsin və iqtisadi münasibət nöqtəyi-nəzərdən onlarla ədalətli rəftar edilsin”.

Hörmətli oxucular, yuxarıdakı izahatı nəzərdən keçirdikdə fəhlə kütlələrinin gələcək beynəlxalq vəziyyəti və ondakı dəyişiklər haqqında ümumi məlumat əldə edə biləcəklər.

Ərəb əlifbasından köçürəni Vüqar ƏHMƏD

Fars dilindən tərcümə edəni İsmayıl ŞƏMS

Redaktoru Balaş AZƏROĞLU

Texniki redaktor İsmayıl CƏFƏRPUR